

Sociaal en Cultureel Planbureau

Somber over de samenleving?

Een studie naar verschillen in
maatschappelijk onbehagen in Nederland

Somber over de samenleving?

Een studie naar verschillen in
maatschappelijk onbehagen in Nederland

Bram Geurkink en Emily Miltenburg

50 jaar spiegel
van de
samenleving

Sociaal en Cultureel Planbureau

Den Haag, mei 2023

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is een interdepartementaal, wetenschappelijk instituut, dat – gevraagd en ongevraagd – sociaal-wetenschappelijk onderzoek verricht. Het SCP rapporteert aan de regering, de Eerste en Tweede Kamer, de ministeries en maatschappelijke en overheidsorganisaties. Het SCP valt formeel onder de verantwoordelijkheid van de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Het SCP is opgericht bij Koninklijk Besluit op 30 maart 1973. Het Koninklijk Besluit is per 1 april 2012 vervangen door de 'Regeling van de minister-president, Minister van Algemene Zaken, houdende de vaststelling van de Aanwijzingen voor de Planbureaus'.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2023

Volgnummer: 2023-6

Opmaak binnenwerk: Xerox, Den Haag

Eindredactie en productiebegeleiding: Future Communication, Utrecht

Vertaling samenvatting: Metamorfose Vertalingen, Utrecht

Visuele samenvatting: Clarify, Amsterdam

Omslagontwerp: Xerox, Den Haag

Foto omslag: ANP | Thomas Schlijper

Copyright

U mag citeren uit SCP-rapporten, mits u de bron vermeldt.

U mag SCP-bestanden op een server plaatsen mits:

- 1 het digitale bestand (rapport) intact blijft;
- 2 u de bron vermeldt;
- 3 u de meest actuele versie van het bestand beschikbaar stelt, bijvoorbeeld na verwerking van een erratum.

Data

SCP-databestanden, gebruikt in onze rapporten, zijn in principe beschikbaar voor gebruik door derden via

DANS: www.dans.knaw.nl.

Contact

Sociaal en Cultureel Planbureau

Postbus 16164

2500 BD Den Haag

www.scp.nl

info@scp.nl

Via onze website kunt u zich kosteloos abonneren op een elektronische attendering bij het verschijnen van nieuwe uitgaven.

Inhoud

Voorwoord	5
Visuele samenvatting	6
Beschouwing, conclusies en aanbevelingen	7
1 Inleiding	17
1.1 Doel en vragen van het onderzoek	17
1.2 Data en onderzoeksmethode	18
1.3 Leeswijzer: vier invalshoeken	19
2 Wat is maatschappelijk onbehagen?	21
2.1 Definitie: Bezorgdheid over staat van de samenleving	21
2.2 Dimensies van het concept	22
2.3 Een individuele houding van bezorgdheid	23
2.4 Verschillen en overeenkomsten met andere houdingen en zorgen	23
2.5 Samenhang en overlap met concrete opvattingen en ervaringen	25
2.6 Methoden, operationalisatie en analyse	26
2.7 Slot: Een canvas van maatschappelijk onbehagen	30
3 Inkleuringen van maatschappelijk onbehagen in Nederland	31
3.1 Inleiding: Maatschappelijk onbehagen kan verschillende inkleuringen hebben	31
3.2 Samenhang met politiek-maatschappelijk onderwerpen	32
3.3 Ideologische profielen in Nederland	36
3.4 Opinieprofielen naar maatschappelijk onbehagen	39
3.5 Andere visies op maatschappij en politiek	40
3.6 Verschillende invullingen van maatschappelijk onbehagen	42
3.7 Slot: De veelzijdigheid van onbehagen	44
4 Maatschappelijk onbehagen: verschillen naar individuele hulpbronnen en percepties over de positie in de samenleving	46
4.1 Inleiding: Maatschappelijk onbehagen ongelijk verdeeld binnen Nederland	46
4.2 Verschillen in maatschappelijk onbehagen	47
4.3 Verklaringen voor maatschappelijk onbehagen	55
4.4 Slot: De verdeling van maatschappelijk onbehagen langs feitelijke en ervaren positie	62
5 Geografische verschillen in maatschappelijk onbehagen	63
5.1 Inleiding: Maatschappelijk onbehagen ongelijk verdeeld over Nederland	63
5.2 Waar komt maatschappelijk onbehagen het meest voor?	64
5.3 Mogelijke verklaringen voor geografische verschillen in maatschappelijk onbehagen	68
5.4 Plaatsgebonden ressentiment en wrijving, en maatschappelijk onbehagen	74
5.5 Slot: De verdeling van maatschappelijk onbehagen over Nederland	78
Summary	81
Literatuur	90

Voorwoord

Veel Nederlanders zijn tevreden over hun eigen leven, maar somberen over de samenleving. In het publieke en politieke debat is vaak aandacht voor dat maatschappelijk onbehagen: somberheid over hoe het land er nu en in de toekomst uitziet. Dat hoort bij elke samenleving, is een verschijnsel van alle tijden en zal ook nooit helemaal verdwijnen.

Bij politiek en beleid staat het omgaan met maatschappelijk onbehagen onder Nederlanders toch hoog op de agenda. Een teveel aan maatschappelijk onbehagen kan een negatieve weerslag hebben op de samenleving en (legitimiteit van de) democratische rechtsstaat. Dat is vooral zo als dat onbehagen zich concentreert bij specifieke groepen. Veel maatschappelijk onbehagen leidt er bijvoorbeeld toe dat groepen burgers ervaren dat de overheid en samenleving niet meer aan hun verwachtingen (kunnen) voldoen. Dat kan zorgen voor maatschappelijke spanningen en de kloof tussen burger en overheid vergroten. Door recente maatschappelijke discussies, bijvoorbeeld over klimaat en stikstof, gaat het daarnaast vaak over een veronderstelde kloof tussen de (Rand)stad en het platteland.

Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) onderzoekt in dit rapport in hoeverre die verschillen in maatschappelijk onbehagen tussen groepen en gebieden in Nederland er zijn. We stellen niet alleen de vragen bij wie, maar ook waar in Nederland maatschappelijk onbehagen meer voorkomt en waarom. Het is belangrijk om het brede gevoel van onbehagen te ontleden in onderliggende zorgen, problemen en voorkeuren van burgers. We kijken in deze studie onder andere naar politieke opvattingen, hulpbronnen (zoals inkomen, opleiding, sociale netwerken en gezondheid), hoe mensen hun eigen maatschappelijke positie inschatten en naar het belang van hun woonplaats. Zicht op verschillen in maatschappelijk onbehagen tussen groepen en gebieden in Nederland kan helpen om nuance te brengen in het politiek-maatschappelijke debat. Ook helpt het om een meer beleidsinhoudelijk gesprek te voeren over dat onbehagen. Het plaatst zorgen over onbehagen in perspectief en brengt onderliggende problemen beter in beeld, zodat daar vervolgens oplossingen voor gezocht kunnen worden.

Prof. dr. Karen van Oudenhoven (algemeen directeur)

Drs. Marjolijn Olde Monnikhof (plv. directeur)

Somber over de samenleving?

Inzichten en handelingsperspectieven voor beleidsmakers

Maatschappelijk onbehagen is bezorgdheid bij burgers over een verslechtering van de samenleving waar ze geen grip op krijgen.

[Lees meer](#)

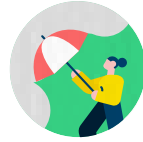

Een verhoogd maatschappelijk onbehagen bij bepaalde groepen kan nadelige gevolgen hebben voor de samenleving en democratie.

[Lees meer](#)

Het leeft onder veel Nederlanders, maar verschilt tussen groepen en gebieden. Wel zijn verschillen binnen gebieden groter dan tussen gebieden. [Lees meer](#)

Stuur niet op het gevoel van onbehagen, maar breng onderliggende problemen in beeld en bied concrete oplossingen.

[Lees meer](#)

Hoofdvragen

Wat is maatschappelijk onbehagen? En bij wie en waar in Nederland komt het meer voor, en waarom?

Belangrijkste uitkomsten

Maatschappelijk onbehagen kent andere politieke inkleuringen voor verschillende groepen. [Lees meer](#)

Mensen met een lagere (ervaren) maatschappelijke positie hebben meer maatschappelijk onbehagen. [Lees meer](#)

Het gevoel dat de politiek geen oog heeft voor de regio is een bron van maatschappelijk onbehagen in plattelandsgebieden buiten de Randstad. [Lees meer](#)

Wat kun je doen als beleidsmaker?

Maak werk van democratische vernieuwingen. [Lees meer](#)

Pak ongelijkheid aan vanuit een brede visie op welvaart en zet in op inclusie. [Lees meer](#)

Zorg op landelijk niveau voor een goede afweging van regionale belangen. [Lees meer](#)

Beschouwing, conclusies en aanbevelingen

Emily Miltenburg en Bram Geurkink

Een tijdperk van onbehagen?

Veel Nederlanders zijn tevreden met hun eigen leven, maar somberer over de samenleving (Dekker et al. 2018). Dat negatieve gemoed van burgers over Nederland komt vaak aan bod in kranten, aan talkshowtafels en in de politieke arena. Commentatoren en politici hebben het dan over ‘bezorgde’ of ‘boze’ burgers. En in protesten, of dat nu gaat over stikstof, corona of vluchtelingenopvang, zien zij een bevestiging van dat negatieve gemoed.

In deze discussies valt regelmatig het begrip ‘maatschappelijk onbehagen’. Sinds 2000 lijkt deze term steeds meer voor te komen in het publieke en politieke debat (RMO 2013). Onbehagen verwijst naar een negatieve stemming over de maatschappij. Hoewel protest en onbehagen vaak in één adem genoemd worden, zijn ze niet hetzelfde. Protest is gedrag, maatschappelijk onbehagen is een houding over de samenleving. Het is een brede bezorgdheid waarbij het vaak niet om één specifiek maatschappelijk probleem gaat (Steenvoorden 2016). Maatschappelijk onbehagen verwijst naar somberheid over de richting waarin de samenleving zich ontwikkelt, een ervaren achteruitgang en een collectieve machteloosheid om die achteruitgang te keren (Steur et al. 2017a).

Maatschappelijk onbehagen is een verschijnsel van alle tijden en hoort bij een samenleving (Van den Berg en Kok 2021: 13; Steur et al. 2017a). Toch komt het de laatste decennia steeds meer op de voorgrond (Mellink et al. 2014). Onderzoekers schrijven dat toe aan een tanend geloof in het vooruitgangdenken in westerse, liberale democratieën, waarbij bij een deel van de bevolking de hoop op een betere toekomst is verdwenen (o.a. Elchardus 2015; Steenvoorden 2016). Sommigen stellen ook dat het sentiment van onbehagen sinds de eeuwwisseling sterker en meer zichtbaar is dan daarvoor (Steur et al. 2017a; Van den Berg en Kok 2021; Schnabel 2011). Of maatschappelijk onbehagen inderdaad is toegenomen, is lastig te onderzoeken. Er is beperkt empirisch materiaal om deze ontwikkeling over decennia te monitoren (Dekker et al. 2013; Van den Berg en Kok 2021: 13). Maar doordat er steeds vaker gesproken wordt over onbehagen in de politieke arena en de media, worden de laatste twintig jaar door sommigen wel bestempeld als het tijdperk van onbehagen (Van Vulpen et al. 2016).

Gevolgen voor de samenleving en democratische rechtsstaat

Maatschappelijk onbehagen krijgt vaak een negatieve duiding. Toch kan deze bezorgdheid ook een nuttig signaal zijn en een constructieve democratische functie hebben. Mensen signaleren dat het de verkeerde kant op gaat met Nederland en vinden dat bepaalde politieke en maatschappelijke kwesties meer aandacht moeten krijgen (Koenis 2012; RMO 2013). Een bepaald niveau van onbehagen is daarmee een ‘brandstof die de politieke en maatschappelijke machinerie draaiende houdt’ (Tiemeijer en Keizer 2023: 47).

Ondanks deze signaalfunctie van maatschappelijk onbehagen, staan bij beleidsmakers de mogelijke negatieve gevolgen van maatschappelijk onbehagen hoog op de agenda. Maatschappelijk onbehagen kan tot maatschappelijke spanningen en bij een deel van de bevolking tot onrust of boosheid leiden (Steur et al. 2017a; RMO 2013: 10). Ook vrezen beleidsmakers dat onbehagen het functioneren van het openbaar bestuur onder druk kan zetten (Steur et al. 2017b).

Vooral verschillen tussen groepen en gebieden in Nederland vragen aandacht. Dat werd ook benoemd door de Staatscommissie Parlementair Stelsel, die adviseerde over de toekomstbestendigheid van dat stelsel. Een verhoogd maatschappelijk onbehagen bij bepaalde groepen in de samenleving kan de legitimiteit van de democratische rechtsstaat onder druk zetten (Remkes et al. 2018: 80). Groepen die veel maatschappelijk onbehagen hebben, kunnen ervaren dat de overheid niet meer aan hun verwachtingen kan voldoen. Dat kan bijvoorbeeld komen doordat de overheid zich niet richt op de problemen die belangrijk zijn voor hen. Deze groepen voelen zich dan niet gehoord en begrepen. Ook kan het volgens burgers zo zijn dat het de overheid onvoldoende lukt om problemen op te lossen. Dat kan weer tot gevolg hebben dat groepen burgers zich afkeren van de maatschappij en zich afzonderen in eigen kring. Als dat gebeurt, wijst dit op afgenomen legitimiteit van het openbaar bestuur en kan dat het functioneren ervan alleen nog maar verder onder druk zetten (Andeweg 2014).

Er zijn een aantal andere inzichten over de gedragsimplicaties van maatschappelijk onbehagen. Mensen met meer maatschappelijk onbehagen stemmen vaker op radicaal rechtse partijen (Steenvoorden en Hartevelt 2018). Dit is echter niet zonder meer een reden tot zorg voor de democratie. De onvrede over beleid en de gevestigde partijen wordt immers geuit binnen het democratisch rechtssysteem. Daarmee wordt de legitimiteit van het systeem juist geborgd (Steenvoorden 2018). Niet stemmen kan daarentegen wel wijzen op een verminderde legitimiteit. Maar vooralsnog is er geen duidelijke aanwijzing dat onbehagen leidt tot niet stemmen. De relatie tussen onbehagen en stemgedrag geeft, kortom, niet direct aanleiding tot zorgen over het functioneren van de democratie (Steenvoorden 2018: 66).

We weten daarnaast dat mensen met meer maatschappelijk onbehagen oververtegenwoordigd zijn in protestparticipatie, maar zich minder inzetten voor institutionele politieke participatie (zoals lidmaatschap van en inzet voor een politieke partij) en maatschappelijke participatie (zoals vrijwilligerswerk) (Steenvoorden 2016). Protest is een grondrecht, een basisvoorwaarde van onze democratie, een middel voor groepen om hun belangen naar voren te brengen en een manier om aan de politiek te laten horen wat de zorgen in de samenleving zijn (zie verder kader S.1).

Kader S.1 Samenhang tussen maatschappelijk onbehagen en protest niet eenduidig

Mensen met meer maatschappelijk onbehagen participeren over het algemeen minder, maar zijn wel relatief vaker actief in protesttypen van participatie (zoals demonstraties, boycots of het tekenen van petitie) (Steenvoorden 2016). Onder welke omstandigheden maatschappelijk onbehagen overgaat in protest, is relatief onvoorspelbaar (Van Stekelenburg 2018). Of mensen gaan demonstreren, en wanneer, komt voort uit allerlei persoonlijke kenmerken en hangt ook af van omstandigheden, zoals een duidelijke aanleiding of een aansprekend, mobiliserend persoon (Den Ridder et al. 2019). Mensen die meedoen aan protestacties hebben daarvoor verschillende motieven. Sommige demonstraties hebben een brede focus, bijvoorbeeld meer aandacht voor klimaat; andere demonstraties hebben weer een heel concreet beleidsdoel (zoals meer loon) (Den Ridder et al. 2019: 33). Daarnaast zijn er ook mensen met weinig maatschappelijk onbehagen die gaan protesteren. De omvang van protest en deelname is dus niet te voorspellen op basis van bezorgdheid of ontevredenheid over de maatschappij en de politiek. Oftewel: maatschappelijk onbehagen kan een voedingsbodem zijn voor protest, maar het daadwerkelijk protesteren is afhankelijk van de organisatie en mobilisatie van bepaalde groepen. Dit geldt ook voor recente klimaatacties en protesten tegen de stikstofmaatregelen. Het alleen kijken naar protesten, demonstraties of incidenten doet dus geen recht aan zorgen die leven binnen de hele samenleving, en helpt niet bij het vinden van oplossingen.

Naast verschillen tussen groepen Nederlanders, moeten beleidsmakers waakzaam zijn voor concentraties van maatschappelijk onbehagen in bepaalde gebieden, en voor het gevoel in regio's buiten de Randstad 'vergeten' te zijn door de landelijke politiek. Als maatschappelijk onbehagen in bepaalde gebieden geleidelijk ook afbreuk doet aan de legitimiteit die mensen aan het overheidshandelen toekennen, dan kan dat de bereidheid verminderen om mee te werken aan bestuurlijke opgaven die om ingrepen vragen in de ruimtelijke omgeving (bv. de energietransitie en stikstofproblematiek) (Van den Berg en Kok 2021: 35 en 40). Ook kan het zelfs de bereidheid doen afnemen om zich te voegen naar gezag. Dit gaat ten koste van de effectiviteit van beleid, wat de stabiliteit van de democratische rechtstaat aantast (Van Noije 2019).

Kortom: enige mate van onbehagen in een samenleving is niet onwenselijk en niet ongebruikelijk – het is van alle tijden en hoort bij een samenleving – maar te veel is niet goed, zeker niet als dat maatschappelijk onbehagen zich concentreert bij specifieke groepen en in bepaalde regio's.

Heb meer aandacht voor onderliggende problemen dan voor het sentiment

Onderzoekers en commentatoren wijzen erop dat sinds de opkomst van Pim Fortuyn in 2001, politieke debatten steeds meer vanuit een emotioneel frame worden gevoerd. In die debatten is veel aandacht voor 'bezorgde', 'boze' of 'vergeten' burgers (Van den Berg en Kok 2021: 13). Politici gaven de afgelopen twintig jaar 'ruim baan aan gevoelens en sentimenten' (Van den Berg en Kok 2021: 76). Wanneer de politiek vooral aandacht heeft voor dat sentiment en dat wil verminderen, maar daarbij minder prioriteit geeft aan bepaalde inhoudelijke beleidsdoelstellingen, lost dat de echte onderliggende problemen niet op. Op die manier omgaan met maatschappelijk onbehagen heeft volgens Van den Berg en Kok (2021: 76) 'een neerwaartse onbehagen-spiraal in gang gezet'. Het gevolg is ook dat dit het onbehagen mogelijk verder versterkt: als we het maar vaak genoeg over maatschappelijk onbehagen hebben, gaan mensen dat door die constante bevestiging ook steeds meer waarnemen (Dekker 2021).¹

Enkel aandacht hebben voor en handelen naar aanleiding van het sentiment maatschappelijk onbehagen kan dus averechts werken. Het is constructiever om te kijken naar onderliggende zorgen, problemen en voorkeuren van burgers (Dekker 2016). Dat sluit aan bij eerdere SCP-publicaties waar we over politiek vertrouwen opmerkten dat niet een gebrek aan dat vertrouwen, maar het gebrek aan betrouwbaarheid van de overheid problematisch is (Van Gool et al. 2022; Den Ridder et al. 2022). Een lager politiek vertrouwen is een belangrijk signaal, maar niet het probleem zelf (Schakel 2021).

Het is dus belangrijk om maatschappelijk onbehagen 'niet te beschouwen als het einde van een maatschappelijk debat, maar als het begin' (RMO 2013: 51). We moeten op zoek naar de onderliggende verklaringen van verschillen in maatschappelijk onbehagen. In deze studie doen we dat door te kijken naar politieke opvattingen, individuele hulpbronnen, percepties over de positie in de samenleving en woonplaats van mensen. Door het onbehagen te ontleden, krijgen we een beeld van de veelzijdigheid en verdeling van maatschappelijk onbehagen in Nederland. Als blijkt dat verschillen in onbehagen samenhangen met structurele ongelijkheden tussen sociale groepen en gebieden in Nederland, kunnen inhoudelijke beleidskeuzes beter worden overwogen en de aandacht gericht worden ingezet op deze ongelijkheden. Hiermee zal het maatschappelijk onbehagen niet volledig worden weggenomen; het hoort immers bij elke samenleving en kent vele bronnen (zie ook Dekker en Den Ridder 2011; Den Ridder et al. 2022). Maar deze studie biedt wel handvatten voor beleidsmakers om maatschappelijk onbehagen bij groepen te verminderen en aanknopingspunten om met burgers in gesprek te gaan.

Conclusies

De vragen wat maatschappelijk onbehagen karakteriseert, bij wie en waar in Nederland het meer voorkomt en waarom staan centraal in dit onderzoek. We beschouwen maatschappelijk onbehagen als een brede zorg over de koers en staat van Nederland. Uit onze studie blijkt dat wie iemand is en kent en wat iemand vindt, vaak belangrijker is voor maatschappelijk onbehagen dan waar iemand woont. We concluderen dat maatschappelijk onbehagen vooral te maken heeft met hulpbronnen waar mensen over beschikken en hun persoonlijke opvattingen over maatschappij en politiek, en minder met kenmerken van de woonplaats. Meer economische hulpbronnen, zoals opleiding, het hebben van een baan en een hoger inkomen, zijn over het algemeen verbonden aan minder maatschappelijk onbehagen. Maar ook niet-economische hulpbronnen, zoals een betere gezondheid, goede communicatievaardigheden, toegang tot en steun uit bepaalde sociale netwerken en cultureel elitaire voorkeuren en gedragingen, hangen samen met minder maatschappelijk onbehagen. De ervaren positie in de maatschappij relateert eveneens aan onbehagen: mensen die zich meer onderdeel voelen van de Nederlandse samenleving en zichzelf hoger op de maatschappelijke ladder plaatsen, ervaren minder maatschappelijk onbehagen.

Daarnaast zijn de onderliggende maatschappelijke zorgen en politieke standpunten aan dat onbehagen divers. Het meeste maatschappelijk onbehagen is er in groepen met meer cultureel conservatieve opvattingen, maar ook groepen met andere politieke opvattingen ervaren maatschappelijk onbehagen. De onderliggende politieke standpunten hangen vaak ook nog anders samen voor deze verschillende groepen. Zo vinden sommigen die sterk maatschappelijk onbehagen ervaren dat Nederland te veel doet om klimaatverandering tegen te gaan, terwijl anderen juist vinden dat er te weinig wordt gedaan. Maatschappelijk onbehagen kent dus verschillende inkleuringen voor verschillende groepen in Nederland. Daarnaast hebben mensen met minder sociaal en politiek vertrouwen meer maatschappelijk onbehagen, net als mensen die minder responsiviteit in de politiek ervaren en mensen die meer wrijving in de samenleving ervaren.

Maatschappelijk onbehagen is weliswaar gemiddeld iets hoger onder inwoners van rurale gemeenten buiten de Randstad, maar verschillen in onbehagen tussen bewoners binnen gemeenten zijn altijd nog groter dan de verschillen tussen gemeenten. Ook in de Randstad zijn er veel mensen met veel maatschappelijk onbehagen. De regionale verschillen worden vooral verklaard doordat er in deze gebieden mensen wonen met andere individuele hulpbronnen en andere opvattingen over maatschappij en politiek. Kenmerken van de woonplaats (zoals vergrijzing en lokale economie) hebben slechts een bescheiden invloed op maatschappelijk onbehagen. Wel ervaren inwoners van het platteland buiten de Randstad gemiddeld genomen sterker dat de landelijke politiek onvoldoende oog heeft voor hun regio; dat is daar een belangrijke component van maatschappelijk onbehagen.

Handelingsperspectieven

We concluderen dat maatschappelijk onbehagen vooral te maken heeft met individuele hulpbronnen en persoonlijke opvattingen over maatschappij en politiek. Voor beleid signaleren we drie handelingsperspectieven:

1 Maak werk van ruimte bieden aan meerstemmigheid: kijk naar democratische vernieuwingen

Kijk naar democratische vernieuwingen die ervoor kunnen zorgen dat burgers zich **beter gehoord** voelen en de gemaakte keuzes **beter begrijpen**. Veel politieke keuzes raken aan het persoonlijke leven van burgers en wanneer zij hierbij betrokken worden, kan dit zorgen voor meer begrip van de uitkomsten. **Transparantie** (gebeurt het in alle openheid?) en **inclusie** (zijn alle belangen afgewogen?) zijn daarbij van groot belang. Vernieuwingen waar aan gedacht kan worden, zijn burgerberaden en referendums. Daarbij is het belangrijk dat **verwachtingen** vooraf **helder** zijn afgebakend en de **representativiteit** gewaarborgd wordt.

De ervaring dat politici te weinig doen voor en geven om burgers, relateert aan een sterker gevoel van maatschappelijk onbehagen. Onder het gevoel van maatschappelijk onbehagen ligt daarnaast een veelheid aan zorgen en politieke standpunten van burgers, waar ze vaak ook nog eens tegengestelde opvattingen over hebben. Bij het onzorgvuldig nemen van besluiten rondom kwesties waarop burgers flink van mening verschillen, zoals klimaat, immigratie en Europa, voorzien we een zogenoemd ‘waterbedeffect’. Een beleidsbesluit verlaagt het maatschappelijk onbehagen mogelijk voor de ene groep, maar verhoogt het voor een andere groep. De standpunten rondom klimaatmaatregelen zijn daar een duidelijk voorbeeld van: voor sommige groepen zijn maatregelen te ingrijpend en gaan ze te snel, anderen kan het juist niet snel genoeg gaan (zie ook De Kluizenaar en Van der Torre 2023).

Eensgezindheid over besluiten is door de verscheidende opvattingen in een pluriforme samenleving niet realistisch. Het kunnen omgaan met en vertegenwoordigen van deze verscheidenheid aan wensen, belangen en normen van burgers vormt daarom de kern van onze democratie. Bij besluitvorming is het vooral belangrijk dat burgers het idee hebben dat ze gehoord worden en goed op de hoogte gehouden zijn. Een kernbegrip hierbij is de ervaren procedurele rechtvaardigheid (Van Noije 2019). Is de afweging van belangen in alle openheid gebeurd (was het transparant?) en zijn alle relevante belangen afgewogen (was het inclusief?)? Het idee achter procedurele rechtvaardigheid is dat wanneer de voorkeuren van burgers niet doorgevoerd worden in beleid, zij uitkomsten eerder zullen aanvaarden als ze het gevoel hebben dat het beleid rechtvaardig tot stand is gekomen. Zo kan een waterbedeffect verminderd worden en blijft de legitimiteit van beslissingen gewaarborgd.

De laatste jaren is er een toenemende interesse in het betrekken van burgers bij het nemen van besluiten. Vanuit voorgaand legitimiteitsperspectief kan deze betrokkenheid zorgen voor meer invloed van burgers en kan het de belangenafweging transparanter maken. Als voorkeuren en belangen van bepaalde groepen in de samenleving onvoldoende worden gehoord en structureel te weinig gewicht krijgen, is de inhoudelijke vertegenwoordiging niet op orde. Een bepalende factor voor de legitimiteit is dat burgers een kans hebben om hun mening te laten horen en dat hier zorgvuldig mee omgegaan wordt. Twee democratische vernieuwingen die in dat licht veel aandacht krijgen, zijn het burgerberaad en het bindend correctief referendum.

In een burgerberaad gaat een kleine groep burgers onder leiding van een expert in gesprek met andere burgers om een bepaald maatschappelijk probleem te verkennen. Een voorbeeld daarvan is het door de minister voor Klimaat en Energie geïnitieerde burgerberaad over het klimaatbeleid. Mensen die meer ontevreden zijn over het functioneren van de democratie en mensen die ontevreden zijn over het huidige klimaatbeleid steunen een klimaatburgerforum meer (De Koning et al. 2023). Een burgerforum zou de ontevredenheid van deze groepen burgers voor het voetlicht kunnen brengen. Idealiter legt het burgerberaad de meerstemmigheid bloot en maakt het de weging van de vele belangen en feiten zichtbaar. Daarbij is het van belang dat de invulling van het burgerberaad niet te smal is, verwachtingen duidelijk zijn afgestemd en dat randvoorwaarden voor de representativiteit en inclusiviteit gewaarborgd worden (zie De Koning et al. 2023 voor een uitwerking van deze aandachtspunten; Den Ridder et al. 2021a).

In een bindend correctief referendum kunnen alle kiesgerechtigde burgers zich uitspreken over al aangenomen wetten. Invoering van een referendum heeft brede steun onder de bevolking, en juist groepen die een relatief sterkere mate van maatschappelijk onbehagen ervaren (mensen die alleen basisonderwijs of vmbo hebben afgerond, mensen met laag politiek vertrouwen, en mensen met die zichzelf lager op de maatschappelijke ladder plaatsen) kunnen zich goed vinden in het referendum als democratisch instrument (Houwelingen en Dekker 2018; Bowler en Donovan 2019). Juist voor die groepen kan het referendum een belangrijk instrument vormen voor het versterken van hun betrokkenheid bij het politieke systeem (Remkes et al. 2018). Het kan de responsiviteit van de regering vergroten, omdat het de bereidheid kan vergroten om nadrukkelijk rekening te houden met de wensen van de bevolking (Remkes et al. 2018). Daarnaast stemmen burgers bij verkiezingen op een partij omdat ze het eens zijn met een aantal standpunten. Het is in een meerpartijensysteem, zoals het Nederlandse, maar de vraag of deze punten ook tot beleid leiden, zelfs als een partij in de regering komt. Een correctief referendum geeft burgers meer invloed op de besluitvorming (Michels 2009) en draagt daarmee bij aan de legitimiteit daarvan.

Een winstwaarschuwing is wel op zijn plaats. Bij zowel het burgerberaad als het referendum moet de representativiteit gewaarborgd zijn. Ook is het goed om na te denken over de inbedding van het democratisch instrument en het niet zomaar als experiment te zien. We weten van het landelijk referendum dat teleurstelling over het instrument en afschaffing daarvan de politieke onvrede heeft vergroot (De Koning et al. 2023). Als de groepen waarbij het meeste maatschappelijk onbehagen zit, ook nog eens onderspit delven bij burgerparticipatie of er teleurgesteld over raken, zal dat het onbehagen alleen maar aanwakkeren.

2 *Kijk breder dan economische hulpbronnen en erken het belang van ervaren inclusie*

Naast **economische hulpbronnen** (zoals werk en inkomen) dragen ook **niet-economische hulpbronnen** (zoals sociale netwerken, gezondheid en digitale vaardigheden), of tekorten daaraan, bij aan maatschappelijk onbehagen. Dit vraagt om, naast keuzes in economisch beleid, ook na te denken over beleid gericht op **achterstanden en ongelijkheden** in deze andere hulpbronnen. Hierbij moeten tekorten op basis van de **levensloop en behoefte** worden aangevuld en moet het duidelijk zijn wat burgers van de overheid mogen verwachten. Ook is het gevoel volwaardig mee te mogen en kunnen doen in de samenleving van belang om maatschappelijk onbehagen te verminderen. Het **tegengaan van uitsluiting** en het zorgen voor **gelijke behandeling** vragen daarom aandacht van beleidsmakers.

Ongelijkheid gaat over meer dan alleen verschillen in inkomen en opleiding. Ook de toegang tot sociale netwerken en de steun en hulp die dat kan bieden, de ervaren gezondheid, communicatievaardigheden en culturele voorkeuren hangen samen met de oordelen die mensen hebben over de Nederlandse samenleving, zoals maatschappelijk onbehagen. Uit ander SCP-onderzoek blijkt dat er aanzienlijke verschillen zijn tussen kapitaalgroepen (combinaties van economisch, sociaal, cultureel en persoonskapitaal) en de mate waarin mensen vinden dat Nederland de verkeerde kant op gaat. Groepen met weinig hulpbronnen zijn vaker maatschappelijk pessimistisch (Vrooman et al. 2023). Structurele ongelijkheden en hulprontekorten vragen om beleidsaandacht, omdat ze naast gevolgen voor de kwaliteit van leven van burgers, dus ook negatieve gevolgen kunnen hebben voor de samenleving en de legitimiteit van de democratie en overheidsbeleid. Dat onderzoek gaat uitgebreid in op meerdere handelingsrichtingen om deze ongelijkheden te bestrijden (Vrooman et al. 2023). Hier volstaan we met enkele aandachtspunten.

Beleidsmakers richten zich minder vaak op niet-economische hulpbronnen, zoals sociale relaties en culturele voorkeuren. Ze zijn lastig te reguleren, zijn al snel een inbreuk op het privédoel van mensen en bovendien kan een ingreep stigmatiserend zijn voor bepaalde groepen. De wens en verwachting van beleidsmakers is dat succesvol beleid op economisch kapitaal (zoals gelijke kansen in onderwijs en op de arbeidsmarkt) vanzelf zorgt voor meer kapitaal op andere domeinen. Toch zal een economische benadering waarschijnlijk onvoldoende zijn om ongelijkheden aan te pakken (Vrooman et al. 2023). Het verhelpen van achterstanden in het onderwijs en op de arbeidsmarkt is voor veel groepen al uitdagend genoeg. En als dat al lukt, vertaalt zich dat niet zomaar naar andere hulpbronnen en maatschappelijke kansen (Geppert en Muns 2023).

Er is dus een brede blik nodig op andere, niet-economische, hulpbronnen. Zo relateren ook de ervaren gezondheid en ondersteuning uit sociale netwerken aan maatschappelijk onbehagen. Dat geldt eveneens voor digitale vaardigheden en beheersing van de Engelse taal: hulpbronnen die ook nog eens steeds belangrijker zullen worden omdat onze moderne maatschappij steeds meer vraagt van haar burgers. Een zelfstandige inzet op deze andere hulpbronnen is daarom belangrijk, zeker bij groepen met een stapeling van achterstanden.

Voor groepen met een lagere maatschappelijke positie is zelf investeren in deze hulpbronnen ingewikkeld door het tekort aan veel van deze hulpbronnen. De verantwoordelijkheid voor het versterken van hulpbronnen volledig bij burgers zelf leggen, is dus geen oplossing. Dat zal de ongelijkheden alleen nog maar vergroten, omdat juist mensen met meer hulpbronnen ook meer in zichzelf kunnen investeren. Ook reduceert een inzet op zelf investeren de structurele ongelijkheid tot een individueel probleem, terwijl daar veel complexe oorzaken aan ten grondslag liggen (Vrooman et al. 2023).

Kansrijker is een prominenter rol van de overheid, waarbij tekorten in hulpbronnen op basis van de levensloop en behoeften worden aangevuld. Zo zou bij mensen zonder betaald werk die bijna pensioengerechtigd zijn, een streng activerend arbeidsmarktbeleid vervangen kunnen worden door ondersteuning bij het vinden van een andere dagbesteding waar ze voldoening en erkenning uit kunnen halen. Andere voorbeelden zijn het opbouwen van ondersteuningsnetwerken, het verbeteren van digitale vaardigheden en het bestrijden van eenzaamheid. Ook kan aandacht voor problemen bij uitvoeringsprocessen bij overheidsinstanties, waar mensen met minder hulpbronnen vaker de dupe van zijn, de structurele ongelijkheden verkleinen (Vrooman et al. 2023: 9-12). Hierbij is het belangrijk dat voor burgers duidelijk is wat ze van de overheid mogen verwachten en op welke publieke diensten en voorzieningen ze kunnen rekenen (SCP 2021).

Ook hoe mensen hun eigen maatschappelijke positie inschatten en of ze zich onderdeel voelen van de Nederlandse samenleving, is gerelateerd aan maatschappelijk onbehagen. De inrichting van onze maatschappij moet burgers uitnodigen om volwaardig deel te kunnen nemen en zich daar onderdeel van te voelen. Er zijn verschillende groepen die om verschillende redenen drempels en uitsluiting in de Nederlandse samenleving ervaren (het kan bv. gaan om ouderen, laaggeletterden, mensen die alleen basisonderwijs of vmbo hebben afgerond, mensen met een migratieachtergrond, mensen met een lichamelijke beperking of mensen die een culturele afstand tot de politiek ervaren). Eerder onderzoek naar onder andere discriminatie (Andriessen et al. 2020) en inclusie van mensen met een lichamelijke beperking (Vermeij en Hamelink 2021) laat zien dat er nog veel werk aan de winkel is om tot een inclusievere samenleving te komen. Beleidsmaatregelen om uitsluiting van groepen te voorkomen en agendering van het thema van gelijke behandeling, zijn dus onmisbaar. Ook kan het helpen politici en ambtenaren bewust te maken van de culturele verschillen die bijdragen aan de ervaren afstand tot de politiek (Van der Waal et al. 2017).

3 Heb aandacht voor regiospecifieke uitdagingen en ervaren afstand tot de landelijke politiek

De opvatting dat de landelijke politiek onvoldoende oog heeft voor de regio waarin mensen wonen ('plaatsgebonden ressentiment'), is een belangrijke component van het onbehagen in plattelandsgemeenten buiten de Randstad. Meer oog hebben voor regio's kan bewerkstelligd worden door het voorkomen van een gevoel van **politieke afstand** en **onvoldoende representatie**, en door aandacht te hebben voor de **verdeling** van **economische middelen** over regio's. Zorg dat nationaal beleid zo is ingericht dat **regiospecifieke uitdagingen** als onderdeel daarvan kunnen worden aangepakt. Formuleer oplossingen in **goed overleg** met **regionale partners** en zorg voor een goede afweging van regionale belangen op landelijk niveau. Hierbij is het wel belangrijk de **verschillende ongelijkheden die dwars door Nederland lopen**, niet uit het oog te verliezen.

Maatschappelijk onbehagen is relatief laag in steden, zowel binnen als buiten de Randstad, en relatief hoog in rurale gemeenten buiten de Randstad. Het is belangrijk hierbij meteen op te merken dat verschillen tussen bewoners *binnen* gebieden altijd nog groter zijn dan verschillen *tussen* gebieden. Bovendien kunnen de regionale verschillen in maatschappelijk onbehagen voor een groot deel verklaard worden doordat er in deze gebieden mensen wonen met andere individuele hulpbronnen en andere opvattingen over maatschappij en politiek.

Wel ervaren inwoners van het platteland buiten de Randstad gemiddeld genomen een grotere afstand tot de landelijke politiek. Zo vinden ze vaker dat Den Haag onvoldoende oog heeft voor de regio waarin ze wonen; dat is in die gebieden een belangrijk component van maatschappelijk onbehagen. Dat plaatsgebonden ressentiment wordt in de literatuur breder benaderd dan enkel het 'politieke oog' voor bepaalde regio's (Huijsmans 2023). Ook het gevoel hoe andere Nederlanders kijken naar de regio waarin mensen wonen, is onderdeel van dat ressentiment. Bewoners van de Randstadprovincies ervaren meer waardering van andere Nederlanders voor hun regio. In Friesland, Groningen, Drenthe, Zeeland en Limburg ervaren mensen juist minder waardering (Vermeij en Schyns 2019).

Bij Groningers is de ervaring dat andere Nederlanders neerkijken op hun regio het sterkst. (Vermeij en Schyns 2019: 20). Dat sentiment komt momenteel het sterkst naar voren in het gaswinningsdossier. Het feit dat gasbaten belangrijker werden gevonden dan het lot van de inwoners van Groningen, heeft een zware tol geëist. Het is belangrijk om te verkennen wat er gedaan kan worden aan de onderliggende oorzaken van het gevoel dat er onvoldoende oog is voor de regio waarin mensen wonen. Specifiek voor het gaswinningsdossier doet de parlementaire enquêtecommissie aardgaswinning Groningen de oproep om de inwoners boven de gasbaten te plaatsen. De aanbevelingen gaan onder andere over een meer ruimhartige en meer toegankelijke schadeafhandeling, het bieden van duidelijkheid en perspectief aan de inwoners en voor de regio, meer oog hebben voor het publieke belang en beter luisteren naar signalen van belanghebbenden (Parlementaire enquête aardgaswinning Groningen 2023).

De vraag wat er gedaan kan worden om als landelijke overheid meer oog te hebben voor de regio waarin mensen wonen, speelt ook buiten Groningen en het antwoord op deze vraag is breder nodig dan enkel in het gaswinningsdossier. Onderzoek wijst op de lokale economische structuur en ervaren culturele en politieke afstand als relevante verklaringen van het plaatsgebonden ressentiment (Huijsmans 2023). Met betrekking tot de lokale economische structuur zijn er terugkerende discussies over de spreiding van overheidsinvesteringen in hoogwaardige voorzieningen en bedrijvigheid, en de verdeelmodellen voor reguliere rijksmiddelen over gemeenten en provincies (vanuit het gemeentefonds, maar ook sociaal domein en infrastructuur) (Remie 2021; Bock 2022; Molema 2022). Deze discussies versterken de indruk in bepaalde regio's buiten de (Rand)stad dat zij bij verdelingsvraagstukken vaak 'aan het kortste eind trekken'. De Raad voor de leefomgeving en infrastructuur, Raad voor Volksgezondheid en Samenleving en Raad voor het Openbaar Bestuur constateren dat veel van de landelijke programma's gericht op de regio zorgen voor concurrentie tussen regio's en de rijksoverheid in een beoordelende positie plaatsen. Zij adviseren dat er meer structurele aandacht voor regio's moet zijn en dat investeringen niet incidenteel maar langjarig moeten zijn (Rli et al. 2023: 54). Het is belangrijk dat oplossingen in goed overleg tussen de rijksoverheid en regionale partners gevonden worden en nationaal beleid zo is ingericht dat regiospecifieke uitdagingen als onderdeel daarvan kunnen worden aangepakt.

Daarnaast relateren een grotere ervaren afstand en minder 'descriptieve representatie' (numerieke aanwezigheid) van volksvertegenwoordigers uit verschillende regio's in de Tweede Kamer aan een sterker gevoel dat de landelijk politiek geen oog heeft voor de regio waarin mensen wonen (Huijsmans 2023; zie ook Noordzij et al. 2021). Voor de politieke afstand kunnen voorstellen voor aanpassing van het kiesstelsel relevant zijn. De Staatscommissie Parlementair Stelsel adviseerde om het huidige kiesstelsel te verbeteren (Remkes et al. 2018). Dat heeft geleid tot een wetvoorstel van het kabinet voor een kiesstelsel waarbij kiezers óf op een partij óf op een specifieke persoon op de kandidatenlijst kunnen stemmen (Rijksoverheid 2021). Omdat voorkeurstemmen binnen dit nieuwe kiesstelsel zwaarder meewegen, kan het de regionale representatie van kiezers versterken en daarmee de gevoelde politieke en culturele afstand tot Den Haag doen verkleinen.²

Hoewel plaatsgebonden ressentiment meer leeft buiten de Randstad, is het belangrijk de verschillende ongelijkheden die dwars door heel Nederland lopen niet uit het oog te verliezen. Als we een andere bril opzetten en ons richten op brede-welvaartsindicatoren, zien we een ander ruimtelijk beeld: juist in delen van de Randstad is er een afname van 'brede welvaart later': hulpbronnen die volgende generaties nodig zullen hebben om het welvaartsniveau op peil te houden. En in grote steden in heel Nederland is de kwaliteit van leven gemiddeld genomen lager, zoals een gemiddeld lager besteedbaar inkomen, minder goede gezondheid en minder sociale cohesie (CBS 2022). Ook in gemeenten in Groningen, evenals in Limburg, Drenthe en Flevoland, is de brede welvaart 'hier en nu' ook relatief laag (o.a. welvaart, arbeid, welzijn, veiligheid en milieu).

Kortom: de geografische verdeling van brede welvaart is niet eenduidig. Aan het vergroten van brede welvaart kunnen bepaalde regio-specifieke uitdagingen verbonden zitten. Maar naast de verdeling van brede welvaart *tussen* gebieden, zou het ook over de verschillen in hulpbronnen en welvaart *binnen* gebieden moeten gaan. Het tegenover elkaar zetten van gebieden in Nederland draagt niet bij aan een begrip van de onderliggende problemen van groepen mensen die achterblijven in brede welvaart. Juist daarvoor zou beleidsaandacht moeten zijn.

Tot slot: Naar een responsieve overheid met visie

Maatschappelijk onbehagen is van alle tijden, hoort bij een samenleving en leeft onder veel Nederlanders. Maar dat onbehagen is wel ongelijk verdeeld tussen groepen en gebieden en dat kan een probleem vormen. Door discussies over klimaat en stikstof zien we recent ook de discussies over de veronderstelde kloof tussen de (Rand)stad en het platteland toenemen. Een hoge mate van onbehagen bij groepen of in gebieden kan maatschappelijke spanningen en de kloof met de politiek (verder) vergroten.

Veel advies- en onderzoeksrapporten en studies over maatschappelijk onbehagen gingen deze publicatie al voor (o.a. Dekker en Den Ridder 2011; RMO 2013; Steenvoorden 2016; Steur et al. 2017a; Van den Berg en Kok 2021). Ook in het SCP-onderzoek Continu Onderzoek Burgerperspectieven is aandacht voor de aard van en ontwikkelingen in maatschappelijk onbehagen. Uit die bijdragen leerden we al dat we niet moeten sturen op het sentiment maatschappelijk onbehagen en dat het vooral belangrijk is om naar de onderliggende bronnen van onbehagen te kijken. Daarvoor is een stevige empirische basis nodig over de daadwerkelijke individuele verschillen in maatschappelijk onbehagen tussen Nederlanders, zowel binnen als tussen gebieden.

Dit onderzoek levert die kennis. We constateren dat de politieke houdingen en hulpbronnen die mensen hebben vaak belangrijker zijn voor hun maatschappelijk onbehagen dan waar iemand woont. We zien weliswaar dat de opvatting dat de landelijke politiek niet voldoende oog heeft voor de regio een belangrijk component is van het onbehagen in plattelandsgemeenten buiten de Randstad. Maar specifieke kenmerken van de woonplaats hebben slechts een bescheiden invloed. Daarnaast geldt voor alle Nederlanders dat de mate waarin ze vinden dat de politiek geeft om wat ze denken en voldoende voor ze doet, samenhangt met maatschappelijk onbehagen. In de genoemde handelingsperspectieven wijzen we daarom op het belang van het vertegenwoordigen van de politieke meerstemmigheid, het bieden van bestaanszekerheid en het zorgen dat iedereen in de samenleving mee kan doen.

Maatschappelijk onbehagen betreft nadrukkelijk een toekomstkwesitie; het verwijst immers naar somberheid over de staat en koers van de samenleving de komende tijd en daarna. Daarom is het ook belangrijk te bepalen en naar burgers te communiceren wat het perspectief is voor de maatschappelijke opgaven van nu en in de toekomst (SCP 2021). Een breed perspectief op welvaart kan daarbij helpen. Binnen dat perspectief moeten andere aspecten dan enkel financieel-economische worden meegewogen. Dit perspectief neemt daarnaast ook de welvaartsverdeling (en het op peil houden van deze brede welvaart) voor toekomstige generaties mee. Dat brede-welvaartspectief biedt dus een belangrijk denkkader voor beleid om, naast huidige generaties, ook rekening te houden met toekomstige generaties. Het vraagt om het duidelijk verbinden van korte- en langetermijnkeuzes over verschillende beleidsdomeinen heen, en vereist van politiek en beleid openheid en een duidelijke visie over (toekomstige) keuzes (Hardus en Schellingerhout 2022).

Veel politieke keuzes raken aan het persoonlijke leven van burgers. En als beleidsplannen regelmatig van koers veranderen en niet samen met andere domeinen en zonder duidelijke visie worden afgewogen, kan dat tot een perceptie van onbetrouwbaarheid leiden. Het gaat uiteindelijk om een betrouwbare en betrokken overheid, zowel in de besluitvorming als bij sociale voorzieningen en regelingen. Een langetermijnperspectief dient als een 'ankerpunt voor voorspelbaar en effectief beleid' (SCP 2021). Onverminderd belangrijk hierbij blijft dat de politiek resultaten boekt en daadkracht toont, goed luistert, het gesprek aangaat, openheid geeft over de afgewogen belangen en verantwoording aflegt (Den Ridder et al. 2022; Van Noije et al. 2023). Concrete en inclusieve oplossingsrichtingen die getuigen van een visie op de toekomst en waarbij burgers betrokken zijn, kunnen helpen tegen het gevoel van een maatschappelijke verslechtering waarop we als samenleving geen grip krijgen.

Noten

- ¹ Een vergelijkbaar patroon is te zien bij politieke onvrede. Zo tonen Rooduijn et al. (2016) dat populistisch radicaal-rechtse partijen niet alleen inspelen op bestaande politieke onvrede, maar die onvrede deels verder aanwakkeren: mensen worden nog ontevredener met de politiek nadat ze stemmen op populistische radicaal-rechtse partijen.
- ² De Raad van State stelt dat hierbij wel de veronderstelling is dat mensen die ontevreden zijn met hun (regionale) vertegenwoordiging gebruikmaken van de optie om voorkeursstemmen uit te brengen, iets wat in de praktijk nog moet blijken (RvS 2022).

1 Inleiding

Emily Miltenburg en Bram Geurkink

1.1 Doel en vragen van het onderzoek

Maatschappelijk onbehagen is een gevoel van somberheid over de richting waarin de Nederlandse samenleving zich ontwikkelt. Ook gaat het om een gevoel van achteruitgang en machteloosheid om zaken te verbeteren (Steenvoorden 2016). Dat onbehagen hoort bij elke samenleving en zal ook nooit helemaal verdwijnen. Maar een teveel aan maatschappelijk onbehagen kan een negatieve weerslag hebben op de democratie en samenleving, vooral als dat onbehagen zich concentreert bij specifieke groepen. Bij beleidsmakers staan deze mogelijke negatieve gevolgen van maatschappelijk onbehagen hoog op de agenda. Zo kan onbehagen het functioneren en legitimiteit van het openbaar bestuur onder druk zetten en voor maatschappelijke spanningen zorgen (Steur et al. 2017b). Door recente maatschappelijke discussies over onder andere de stikstofcrisis gaat het daarnaast steeds vaker over de veronderstelde kloof tussen de (Rand)stad en het platteland. In recente rapporten gaat het over ‘vergeten gebieden’ en constateren de auteurs dat inwoners van perifere en rurale gebieden in Nederland relatief ontevreden zijn over politiek en samenleving (Van den Berg en Kok 2021; De Voogd en Cuperus 2021; Remkes 2022).

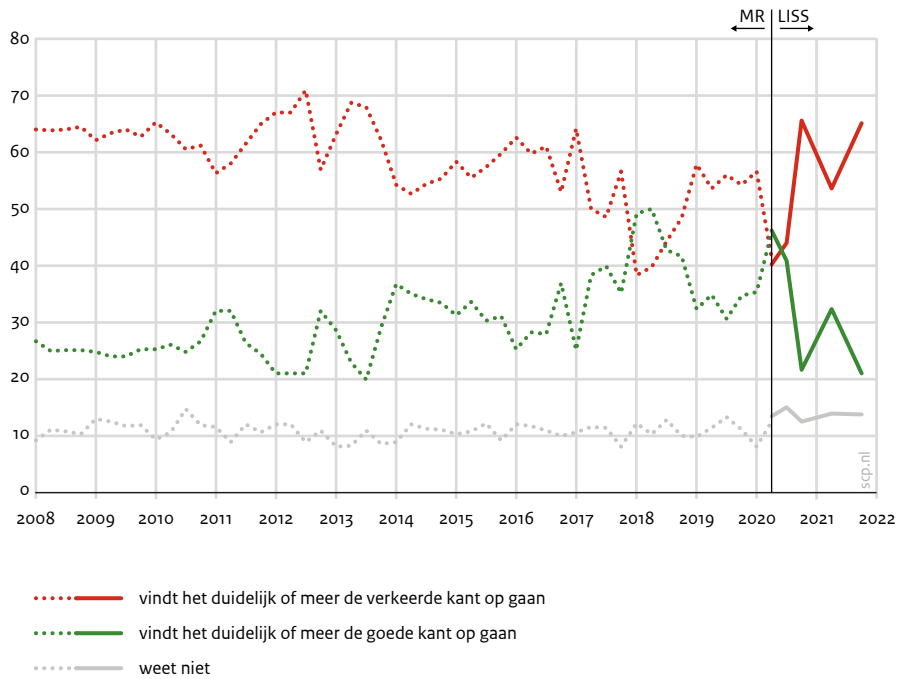
In deze studie stellen we daarom de vragen bij wie en waar in Nederland maatschappelijk onbehagen meer voorkomt en waarom. Het beantwoorden van deze vragen biedt een duidelijke meerwaarde ten opzichte van eerder onderzoek. In het SCP-onderzoek Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) kijken we weliswaar naar ontwikkelingen in maatschappelijk onbehagen en de aard daarvan, maar slechts beperkt naar de verschillen tussen groepen en het relatieve belang van diverse hulpbronnen waar mensen (niet) over beschikken. Ook zijn we daar niet in staat de geografische spreiding in houdingen over politiek en maatschappij in kaart te brengen. De rapportages van *Regionaal maatschappelijk onbehagen* (Van den Berg en Kok 2021) en *De Atlas van Afgehaakt Nederland* (De Voogd en Cuperus 2021) brengen deze ruimtelijke patronen wel mooi in beeld aan de hand van gebiedsgemiddelden op verkiezingskaarten, al zijn daar verklaringen op het individuele niveau niet duidelijk te onderscheiden. Dit terwijl deze verklaringen op dat individuele niveau, namelijk welke hulpbronnen en politieke houdingen iemand heeft, er vaak meer toe doen dan het gebied iemand woont (Huijsmans 2020). In dit rapport kijken we daarom zowel naar verschillen in maatschappelijk onbehagen tussen Nederlanders, als verschillen binnen en tussen gebieden.

Kader 1.1 Maatschappelijk onbehagen in Nederland over tijd en Europees vergeleken

Wat is maatschappelijk onbehagen? Bij wie en waar komt dat meer voor en waarom? Over die vragen gaat dit rapport. Andere vragen die hierbij opkomen zijn de mate waarin maatschappelijk onbehagen de laatste jaren voorkomt in Nederland, hoe somber Nederlanders internationaal gezien zijn en hoe deze verschillen over tijd binnen en tussen landen verklaard kunnen worden. Over die vragen gaat dit rapport niet. Voor uitgebreide antwoorden verwijzen we naar het Continu Onderzoek Burgerperspectieven, dat sinds 2008 ontwikkelingen in de persoonlijke, politieke en maatschappelijke opvattingen van de burgers in beeld brengt en dit vaak in Europees perspectief plaatst (zie o.a. Dekker et al. 2017; Den Ridder et al. 2022).

Hier volstaan we met een beknopt antwoord op deze vragen. We doen dat op basis van een vereenvoudigde meting van maatschappelijk onbehagen, namelijk maatschappelijk pessimisme, dat goed over tijd en tussen landen vergeleken kan worden. Het gaat om de vraag in hoeverre mensen vinden dat het met Nederland meer de verkeerde kant dan de goede op gaat (Steenvoorden 2018). Dit maatschappelijk pessimisme schommelt over tijd, maar over het algemeen is de grootste groep somber over de richting die het met Nederland op gaat. Tussen 2008 en 2021 ligt de bandbreedte van het aandeel dat het (duidelijk of meer) de verkeerde kant op vindt gaan, tussen minder dan de helft en twee derde (gemiddeld iets minder dan zes op de tien Nederlanders).¹

Figuur 1.1 Oordeel over de richting van het land, 2008-2021 (in procenten)^a

a Vraagstelling: 'We willen nog graag weten hoe u al met al vindt dat het gaat met Nederland. Vindt u dat het over het algemeen de verkeerde kant of de goede kant op gaat in Nederland?' Voor meer uitleg over de achterliggende gegevens, zie de documentatie bij Den Ridder et al. (2022) (te vinden via www.scp.nl). Het laatste meetpunt is oktober 2021.

Bron: SCP (COB 2008/1-2021/4)

Nederlanders behoren Europees gezien tot de meer optimistische groep (Steenvoorden 2018). Landenvergelijkend onderzoek laat zien dat politieke en economische factoren inzicht geven in de verschillen in maatschappelijk pessimisme tussen landen, en in verschillen door de tijd binnen landen. Landen met meer politieke instabiliteit en corruptie kennen hogere niveaus van maatschappelijk onbehagen, terwijl vervroegde verkiezingen samenhangen met lagere niveaus van maatschappelijk onbehagen. Recessie, hogere werkloosheidscijfers en de bijdrage aan de Europese Unie zijn factoren die het maatschappelijk onbehagen binnen landen kunnen voeden (Steenvoorden 2016).

1.2 Data en onderzoeksmethode

In dit rapport bieden we meer inzicht in wat maatschappelijk onbehagen karakteriseert, bij wie en waar het meer voor komt en waarom. Dit onderzoek wordt uitgevoerd aan de hand van kwantitatieve onderzoeksmethoden. De gegevens voor deze studie zijn verzameld met de enquête Verskil in Nederland (VIN). 6854 respondenten vulden tussen november 2019 en mei 2020 online, schriftelijk of *face to face* een vragenlijst in.² Bij deze dataverzameling was bijzondere aandacht voor de deelname van inwoners van krimpgebieden en lagere inkomensgroepen. Het onderzoek beoogt daarmee een representatief beeld van Nederland te schetsen. Een tabel met achtergrondvariabelen van de totale ongewogen steekproef is te vinden in tabel B.1.1 in de bijlage bij dit hoofdstuk (te vinden via www.scp.nl bij dit rapport).

In de enquête zijn verschillende vragen opgenomen waarmee we maatschappelijk onbehagen multidimensionaal in beeld kunnen krijgen. De ViN-data zijn daarnaast een rijke bron van inzichten over de politieke en maatschappelijke houdingen van mensen en bevat uitgebreide informatie over de economische en niet-economische hulpbronnen van Nederlanders. Ook zijn deze gegevens te koppelen aan gebiedsspecifieke kenmerken. We wegen alle analyses met een weging van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), op basis van geslacht, leeftijd, huishoudsamenstelling, migratieachtergrond en sociaal-economische categorie, zodat ze een representatieve afspiegeling vormen van de Nederlandse samenleving.³ Veruit de meeste gegevens zijn verzameld vóór de eerste coronalockdown. Daarom kunnen we in dit rapport geen uitspraken doen over de effecten van de coronapandemie of van de coronamaatregelen op de publieke opinie.⁴ We corrigeren onze analyses wel voor de mogelijke invloed van deze corona-uitbraak op de antwoorden van de respondenten, door bij het beschrijven van onze gegevens en het analyseren van de samenhang tussen variabelen een correctie voor het moment van invullen op te nemen. Dat doen we aan de hand van verschillende tijdvakken in de coronapandemie, zoals de eerste coronapatiënt in de EU, de eerste patiënt in Nederland en de lockdown vanaf maart 2020.^{5,6} In de volgende hoofdstukken en de technische bijlage beschrijven we de belangrijkste methodologische keuzes.

1.3 Leeswijzer: Vier invalshoeken

In dit rapport bekijken we maatschappelijk onbehagen vanuit vier invalshoeken. Ons startpunt is een afbakening van *wat* we in deze studie onder maatschappelijk onbehagen verstaan ([hoofdstuk 2](#)). Er bestaan namelijk inhoudelijke discussies en soms verwarring over wat er precies met dit begrip wordt bedoeld. Onbehagen is daarnaast een 'veelkoppig verschijnsel dat er voor iedereen anders uitziet en diverse bronnen heeft' (RMO 2013: 8). Om de verschillende verschijningsvormen van maatschappelijk onbehagen beter te begrijpen, is het daarom van belang om als tweede stap te kijken hoe verschillende inhoudelijke overtuigingen van mensen samenhangen met maatschappelijk onbehagen ([hoofdstuk 3](#)). Dat biedt een beter begrip en rijker beeld van het *waarover*; met welke inhoudelijke zorgen maatschappelijk onbehagen samengaat. Hiermee hangt ook samen bij *wie* maatschappelijk onbehagen meer voorkomt. Daarom kijken we als derde invalshoek naar de verdeling van maatschappelijk onbehagen binnen Nederland. Dat doen we door te kijken naar hulpbronnen waar mensen (niet) over beschikken ([hoofdstuk 4](#)). Naast inkomen en opleiding, gaat dat bijvoorbeeld ook om de toegang tot bepaalde sociale netwerken, culturele voorkeuren en de ervaren gezondheid. Ook de plek waar mensen zichzelf op de maatschappelijke ladder plaatsen en of ze zich onderdeel voelen van de samenleving, kan uitmaken voor de mate van maatschappelijk onbehagen die mensen ervaren.

In het publieke en politieke debat gaat het de laatste tijd steeds vaker over verschillen tussen de (Rand)stad en het platteland. We onderzoeken om die reden ook of maatschappelijk onbehagen verschilt tussen verschillende gebieden in Nederland. De vierde invalshoek is daarom *waar* maatschappelijk onbehagen meer voorkomt en welke verklaringen we hiervoor kunnen geven ([hoofdstuk 5](#)). Daarbij hebben we zowel aandacht voor dat er in deze gebieden mensen wonen met verschillende hulpbronnen en politieke houdingen, als dat specifieke kenmerken van de woonplaats verschillen.

Noten

- ¹ Door een welbewuste verandering in de antwoordcategorieën van de vraag of mensen het over het algemeen de verkeerde kant of de goede kant op vinden gaan in Nederland, kunnen we de vraag vanaf 2021 niet vergelijken met eerder (zie Den Ridder et al. 2022: 62). Anders dan in deze studie (en voorheen in het Continu Onderzoek Burgerperspectieven) hoeven respondenten sinds 2021 niet meer te kiezen tussen (meer) de goede of (meer) de verkeerde kant op, maar is er ook de tussencategorie 'evenveel de goede als de verkeerde kant op'. Ongeveer een kwart van de respondenten kiest hiervoor (zie Den Ridder et al. 2022). Omdat de respons op de andere antwoordopties door het bieden van een middenpositie lager is, is vergelijken over tijd niet meer goed mogelijk.
- ² De enquête Verschil in Nederland werd in 2019/2020 uitgevoerd op basis van een aselechte steekproef uit het bevolkingsregister, gestratificeerd naar inkomen en regio. Van de 15.908 benaderde personen hebben 7.151 respondenten de vragenlijst ingevuld en na aanvullende kwaliteitscontrole (bv. ingevulde vragen en invulduur) is het totaal aantal respondenten dat gebruikt wordt voor analyses 6.854, oftewel een respons van 43,1% (zie de onderzoeksbeschrijving op de website van het SCP voor meer informatie: www.scp.nl/overscp/data-en-methoden/onderzoeksbeschrijvingen/verschil-in-nederland-vin).
- ³ Voor de gegevensverzameling is gebruikgemaakt van een nieuwe door het CBS getrokken steekproef, gestratificeerd naar inkomen en regio. Het laagste en hoogste inkomensdecil zijn oververtegenwoordigd in de steekproef. Daarnaast is op verzoek van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) gezorgd voor een oververtegenwoordiging van inwoners van de provincie Groningen, enkele krimpregio's (Zuid-Limburg, Zeeland en delen van regio Oost) en van enkele grootstedelijke agglomeraties (Amsterdam, Utrecht, Den Haag-Rotterdam en Eindhoven). Het CBS heeft een weegfactor geleverd op basis van geslacht en leeftijd, huishoudensamenstelling, migratieachtergrond en sociaal-economische categorie. Hierbij is tevens gecorrigeerd voor de oversampling van de laagste en hoogste inkomens en van de eerdergenoemde regio's.
- ⁴ Hierover is wel veel bekend uit ander SCP-onderzoek. Het Continu Onderzoek Burgerperspectieven laat zien dat maatschappelijke houdingen (tijdelijk) zijn veranderd tijdens de coronacrisis. Mensen keken door een 'coronabril' naar de samenleving, wat invloed heeft op opvattingen over onder andere de stand van het land en de politiek. Zo is maatschappelijk pessimisme eerst gedaald en daarna weer gestegen. Onvrede over de politiek (wantrouwen, cynisme) nam aan het begin van de crisis af, maar steeg later weer (Miltenburg et al. 2021).
- ⁵ Meer specifiek geformuleerd: om rekening te houden met de eventuele invloed van de coronapandemie en de verschillende maatregelen die golden, is in de (beschrijvende en verklarende) modellen een extra variabele opgenomen. Deze variabele verdeelt de periode waarin het veldwerk plaatsvond in vier tijdvakken. De verdeling over deze tijdvakken is als volgt: 66% is verzameld voor corona (voor 23-1-2020), 13% tussen 24-1 en 26-2-2020 (vanaf eerste patiënt in EU), 9% tussen 27-2 en 12-3-2020 (vanaf eerste patiënt in Nederland) en 12% vanaf 13-3-2020 (vanaf lockdown in Nederland). Op deze manier zijn zowel onze beschrijvende statistieken als metingen van samenhang gecorrigeerd voor het moment van invullen. We rapporteren niet apart over de verschillen tussen de verschillende tijdvakken van de coronapandemie. De individuele tijdvakken van het veldwerk vormen geen representatieve steekproeven, omdat het veldwerk niet tegelijkertijd plaatsvond voor alle gebieden in Nederland.
- ⁶ De analyses die gebruikmaken van latente profielanalyse (LPA), confirmatieve factoranalyse (CFA) en de boxplots zijn niet gecontroleerd voor de vier tijdvakken van de coronapandemie. De overige analyses zijn wel statistisch gecorrigeerd voor deze vier tijdvakken; deze correctie maakt overigens zeer weinig uit voor de resultaten.

2 Wat is maatschappelijk onbehagen?

Bram Geurkink, Emily Miltenburg en Eefje Steenvoorden^A

- Maatschappelijk onbehagen is een individuele houding over de samenleving en een brede bezorgdheid onder burgers over de precaire staat van die samenleving. Ze vinden dat het met ons land de verkeerde kant op gaat, ervaren achteruitgang en een collectieve machteloosheid om die achteruitgang te keren.
- Maatschappelijk onbehagen bestaat uit zes dimensies: het verlies van vertrouwen in menselijk kunnen (maakbare samenleving), een verlies van ideologie (een richting waar het heen moet), het verlies van politieke macht (de politiek heeft minder invloed op belangrijke voorzieningen), verlies van gemeenschapszin (gedeelde normen en waarden), toenemende sociaal-economische kwetsbaarheid van burgers (instabiliteit van de sociaal-economische positie), en maatschappelijk pessimisme (de perceptie dat de samenleving achteruitgaat).
- In het publieke debat gebruiken mensen maatschappelijk onbehagen vaak inwisselbaar met maatschappelijke onrust en protest. Maar maatschappelijk onbehagen is een brede houding over de samenleving en kan niet gelijkgesteld worden aan gedrag. Een negatieve stemming over de maatschappij leeft bij meer burgers dan alleen bij degenen die tot demonstraties overgaan. Maatschappelijk onbehagen kan wel een voedingsbodem zijn voor bepaalde uitingen van maatschappelijke onrust. Andere houdingen, zoals politiek vertrouwen en relatieve deprivatie, zijn verwant aan, maar kunnen eveneens niet gelijk worden gesteld met, maatschappelijk onbehagen.
- Aan de hand van de enquête Verschil in Nederland (ViN) zijn de dimensies van maatschappelijk onbehagen in kaart gebracht en omgezet in een meting van maatschappelijk onbehagen. Deze meting vormt een valide, consistent construct voor verschillende groepen in de samenleving.

2.1 Definitie: Bezorgdheid over staat van de samenleving

Maatschappelijk onbehagen verwijst naar een negatieve stemming over de maatschappij, de richting waarin deze zich ontwikkelt en de ervaren onbeheersbaarheid van deze achteruitgang (Steur et al. 2017a). In het publieke en politieke debat is maatschappelijk onbehagen vaak een verzamelterm voor van alles waar burgers ontevreden over kunnen zijn. Specifieke vormen van ontevredenheid over concrete kwesties in de samenleving en in het persoonlijke leven vallen buiten de definitie van maatschappelijk onbehagen. Maatschappelijk onbehagen gaat over de samenleving. Wanneer elke vorm van ontevredenheid meteen tot maatschappelijk onbehagen wordt gerekend, leidt dit volgens de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) namelijk tot 'inflatie van het begrip' (Tiemeijer en Keizer 2023: 43).

Nederlandse wetenschappers geven veel aandacht aan het vastleggen van karakteristieken van het concept, de afbakening ten opzichte van andere concepten en het meten van deze negatieve gevoelens over de samenleving (zie Elchardus 2004; Steenvoorden 2016; Van der Bles 2017). In lijn met eerdere conceptuele en empirische verkenningen definiëren we maatschappelijk onbehagen als een 'bezorgdheid onder burgers over de precaire staat van de samenleving' (Steenvoorden 2016: 247). Kenmerkend is dus dat maatschappelijk onbehagen een onderliggende houding is waarbij het niet om een specifiek maatschappelijk probleem of beleidsthema gaat, maar om een reeks aan algemene bezorgdheden over de samenleving. Mensen hebben het idee dat de samenleving achteruitgaat. Onbeheersbaarheid is eveneens een belangrijk onderdeel van de definitie. Dit wordt ook wel omschreven als collectieve machteloosheid om zaken ten goede te keren. Maatschappelijk onbehagen is onzekerheid bij burgers over maatschappelijke ontwikkelingen waar ze geen grip op krijgen (Steenvoorden 2016).

^A Dr. Eefje Steenvoorden was ten tijde van uitvoering van deze studie als universitair docent verbonden aan de afdeling Politicologie van de Universiteit van Amsterdam. Momenteel is ze als programmamanager proactieve dienstverlening werkzaam bij het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Ze schreef mee aan de conceptualisering van maatschappelijk onbehagen en gaf commentaar op conceptversies van dit hoofdstuk.

2.2 Dimensies van het concept

Het concept van maatschappelijk onbehagen dat wij in dit onderzoek hanteren bestaat uit zes dimensies, gebaseerd op eerder onderzoek van Steenvoorden (2016). De dimensies die we voor onze meting van maatschappelijk onbehagen verkennen zijn:

- 1 Het verlies van vertrouwen in menselijk kunnen (maakbare samenleving)
- 2 Het verlies van ideologie (een richting waar het heen moet)
- 3 Het verlies van politieke macht (de politiek heeft minder invloed op belangrijke voorzieningen)
- 4 Het verlies van gemeenschapszin (gedeelde normen en waarden)
- 5 Toenemende sociaal-economische kwetsbaarheid (instabiliteit van de sociaal-economische positie)
- 6 Maatschappelijk pessimisme (de perceptie dat de samenleving achteruitgaat)

In deze paragraaf lichten we elk van deze zes dimensies verder toe. Het is belangrijk om hierbij te benadrukken dat het bij deze zes dimensies van maatschappelijk onbehagen om *percepties* van maatschappelijke ontwikkelingen gaat, dus om het beeld dat burgers hebben van de samenleving, en niet om de vraag of dat beeld daadwerkelijk klopt. Maar zoals het Thomastheorema stelt: als mensen iets toch als echt ervaren, dan heeft dat ook potentieel reële consequenties. We vinden het daarom belangrijk om ons te richten op de ervaren bezorgdheid over de samenleving onder burgers.

De eerste dimensie van maatschappelijk onbehagen heeft betrekking op het verlies van vertrouwen in menselijk kunnen. Hier gaat het om zorgen over de beperkingen van beleid en technologische innovaties die ervoor moeten zorgen dat de samenleving erop vooruitgaat. Die zorgen ontstaan doordat mensen zich bewust worden van de nadelen van technologische ontwikkelingen, en inzien dat het moeilijk is om hiermee goed om te gaan en gevaren en risico's te vermijden. Het gaat hier om de teloorgang van het idee van een maakbare samenleving (Beck 2006; Furedi 2002 [1997]).

De tweede dimensie is het verlies van ideologie: een ervaren gebrek aan politieke ideeën over de richting waarheen de samenleving zich zou moeten ontwikkelen en het ontbreken van een langetermijnperspectief en idealen bij politieke partijen voor een betere samenleving (Steenvoorden 2018). Dit gebrek aan een duidelijke koers kan bijdragen aan een gevoel van onbeheersbaarheid en machteloosheid (Judt 2010; Samuelson 1995). Onder deze dimensie valt ook het zogenoemde TINA-frame: 'there is no alternative'. Dit houdt in dat politieke keuzes door politici als eenduidige, technische en/of pragmatische beslissingen worden neergezet (Furedi 2002 [1997]: 118).

De ervaring van het verlies van politieke macht is de derde dimensie van maatschappelijk onbehagen. Hierbij gaat het om de afnemende mogelijkheden van de nationale overheid om zaken te verbeteren (Hay 2007; Bauman 2007; Barber 2003). Daaraan liggen verschillende politieke keuzes ten grondslag, zoals supranationalisatie (EU), privatisering (bv. spoorwegen, energie, post, zorgstelsel) en mondialisering. Deze ervaring van het verlies van politieke macht leidt net als bij andere dimensies tot gevoelens van collectieve machteloosheid en onbeheersbaarheid, omdat degenen die de beslissingen moeten nemen het niet altijd meer voor het zeggen hebben (Steur et al. 2017a).

Voor het verlies van gemeenschapszin gaat het vooral om de ervaren afname van solidariteit en gedeelde normen en waarden. Het is een ontwikkeling die mensen waarnemen in de samenleving en waar volgens hen geen grip op te krijgen is. Ook in het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) zien we dat verlies van normen en waarden hoog op de lijst van meestgenoemde problemen in ons land staat (Den Ridder et al. 2022).

De vijfde dimensie van maatschappelijk onbehagen is het beeld dat de sociaal-economische kwetsbaarheid van burgers toeneemt. Het gaat hier niet om zorgen over persoonlijke kwetsbaarheid, maar om de zorg dat sociale voorzieningen steeds minder toegankelijk zijn voor mensen die dat nodig hebben. Bauman (2007) refereert aan deze ontwikkeling als de ‘individualisering van risico’s’. Burgers worden geacht steeds meer risico’s zelf op te vangen, onder andere als gevolg van een terugtrekkende verzorgingsstaat. Dit raakt ook aan het beeld dat de positie van mensen in de maatschappij instabieler wordt, de zogenoemde ‘fear of falling’ (Ehrenreich 1998). Het lijkt niet langer vanzelfsprekend dat kinderen hoger op de maatschappelijke ladder komen dan hun ouders. Sterker nog: sociale daling is een reële kans (RMO 2011; Van Iperen 2022).

Het zesde en laatste aspect van maatschappelijk onbehagen is maatschappelijk pessimisme. Hierbij gaat het om het idee dat de samenleving in verval is. Een algemene negatieve houding over de toekomst van de samenleving is universeel; het kan overal en in elk tijdgewricht worden aangetroffen (Steenvoorden 2016). Elchardus en Spruyt (2016: 11) spreken over declinisme: ‘a very negative view of the evolution of society’.

Het is belangrijk dat al deze dimensies van maatschappelijk onbehagen, of tenminste zo veel mogelijk, worden meegenomen in het meetinstrument. Zo kunnen we een zo goed en compleet mogelijk beeld krijgen van maatschappelijk onbehagen. Voordat we deze empirische meting bespreken (§ 2.6), gaan we eerst in op de vraag hoe maatschappelijk onbehagen zich verhoudt tot maatschappelijke onrust (§ 2.3), andere houdingen (§ 2.4) en wat de overlap is van maatschappelijk onbehagen met concrete opvattingen en ervaringen (§ 2.5). Dat maakt duidelijk hoe deze begrippen aan elkaar verwant zijn, maar ook waarom ze niet gelijk aan elkaar kunnen worden gesteld.

2.3 Een individuele houding van bezorgdheid

Maatschappelijk onbehagen wordt vaak in één adem genoemd of als inwisselbaar gezien met maatschappelijke onrust, protest en boosheid van de burger (Dekker et al. 2017: 29). In discussies over maatschappelijk onbehagen is tussen de regels door vaak te horen dat bestuur en politiek snel moeten ingrijpen, om te voorkomen dat het sluimerende onbehagen omslaat naar woede en bedreigend is voor de samenleving (Van den Berg en Kok 2021: 13). De actualiteit zwengelt die discussie ook keer op keer aan: denk aan de coronaprotesten, protesten rondom klimaatverandering en tegen de stikstofmaatregelen. Het is daarom belangrijk om het een en ander van elkaar te onderscheiden.

Maatschappelijk onbehagen is een brede houding over de samenleving, in welke richting die zich ontwikkelt en de machteloosheid daarover van de burger; het kan niet gelijkgesteld worden aan gedrag. Onbehagen is anders dan maatschappelijke onrust, wat gaat om ‘(zichtbare) collectieve gedragingen in situaties die voortkomen uit maatschappelijk ongenoegen’ (NCTV 2022), zoals protesten. Maatschappelijk onbehagen kan weliswaar onder bepaalde omstandigheden een voedingsbodem zijn voor deze onrust, maar kan er niet gelijk aan worden gesteld (Tiemeijer en Keizer 2023; NCTV 2022). Deze onrust heeft vaak betrekking op bepaalde beleidsterreinen, het is een ‘harde afwijzing van beleid’ (Dekker et al. 2017: 31). Het is een simplificering om bij protesten alleen te wijzen naar maatschappelijk onbehagen. Daarnaast zijn er ook veel burgers met maatschappelijk onbehagen die niet overgaan tot protest (zie ook [kader S.1](#)). Een gebrek aan afbakening tussen houdingen (maatschappelijk onbehagen) en gedrag (protest) levert niet alleen een theoretisch en empirisch moeras van verbanden op, maar helpt ook niet bij het vinden van oplossingen. Uitsluitend naar demonstraties of incidenten kijken is niet voldoende en doet geen recht aan zorgen die leven binnen de hele samenleving.’

2.4 Verschillen en overeenkomsten met andere houdingen en zorgen

Er zijn een aantal houdingen en zorgen over de politiek en ervaren positie in de maatschappij die verwant zijn aan maatschappelijk onbehagen, maar die we ook niet aan elkaar kunnen gelijkstellen. Het is belangrijk om aan te geven wat de gelijkenissen en verschillen zijn met andere houdingen, omdat het onze afbakening van het concept maatschappelijk onbehagen in deze studie verder verduidelijkt. Hierbij springen vooral politiek vertrouwen, responsiviteit, relatieve deprivatie en anomie in het oog.

Politiek vertrouwen gaat om een evaluatie van de burger over de competentie, verantwoordelijkheid en voorspelbaarheid van politieke instituties (Van der Meer 2010). Daarbij is het object (politieke instituties) veel duidelijker gedefinieerd dan bij maatschappelijk onbehagen, waarbij het om de bredere maatschappij gaat. Dat betekent niet dat politiek vertrouwen helemaal losstaat van maatschappelijk onbehagen. We verwachten wel degelijk dat er samenhang is, bijvoorbeeld dat mensen met sterk onbehagen ook vaker laag politiek vertrouwen hebben. Dat laat Steenvoorden (2016) empirisch ook zien. Conceptueel gaat het echter wel om een andere houding dan de meer algemene bezorgdheid over de richting van de samenleving.

Nog een stap specifieker is het concept *ervaren responsiviteit van de politiek*. Dit gaat over de opvatting van burgers dat politieke actoren te weinig doen voor en geven om burgers, en dat mensen ervaren dat ze weinig invloed hebben op de politiek. Deze opvatting gaat dus minder over de samenleving, maar zegt iets over de persoonlijke ervaring, namelijk of hun stem wel gehoord wordt (Steenvoorden 2018).

Relatieve deprivatie draait om het beeld niet te krijgen wat je verwacht en/of waarop je recht meent te hebben. Dit zijn zorgen over de persoonlijke situatie en niet over de maatschappelijke situatie. Het is een sociale vergelijking; mensen ervaren dat ze achtergesteld worden in vergelijking met anderen en vinden dat onrechtvaardig.

Theoretische gelijkenis met maatschappelijk onbehagen is wellicht het meest waarschijnlijk bij *anomie* en *anomia*. Dit bespreken we in kader 2.1.

Kader 2.1 Andere onzekerheden op het vlak van maatschappelijke verwachtingen

De concepten *anomie* en *anomia* zijn in de literatuur breed gebruikt. Anomie is geen individuele houding, zoals maatschappelijk onbehagen, maar een kenmerk van de structuur van de samenleving. Er bestaan verschillende definities. Durkheim (1951 [1897]) duidt hiermee op een gebrek aan regulering, met als gevolg ongelimiteerde verwachtingen en normloosheid over zowel de doelen die mensen kunnen nastreven als de manier waarop dat te doen. Merton (1938) beschouwt anomie vooral als een ongelijkheid in mogelijkheden. De gemene deler van deze definities is een ongelijke samenleving, waarin frustraties zich opbouwen over een gebrek aan normatieve structuren en houvast (Tiemeijer en Keizer 2023).

Die frustraties uiten zich in de mentale staat van individuen. Dat wordt aangeduid als *anomia*. Ook kunnen de frustraties geuit worden in de vorm van onaangepast gedrag, crimineel gedrag, of in zelfmoord(pogingen). Van *anomia* bestaan er eveneens verschillende definities. Zo spreekt Dean over 'a painful uneasiness or anxiety, a feeling of separation from group standards, a feeling of pointlessness or that no certain goals exist' (1961: 754). Legge et al. definiëren *anomia* als 'a loss of cognitive orientation and confidence to act' (2008: 252). De operationalisering van *anomia* variëren zo mogelijk nog meer. In zijn nu beroemde *anomiaschaal* stelde Srole (1956) zich ten doel om indicatoren van maatschappelijke desintegratie te meten. Deze schaal bevat uiteenlopende items, bijvoorbeeld over de politiek en de zinloosheid van het leven. Er is ook een item dat het leven gemiddeld genomen slechter wordt in plaats van beter. Dat schuurt dicht aan tegen onderdelen van onze conceptualisatie van onbehagen.² Het meeste hedendaagse onderzoek naar *anomia* richt zich op twee aspecten: ten eerste op verwarring over welk gedrag mensen als acceptabel zien en daarnaast op onzekerheid en onvermogen in het algemeen om de wereld te begrijpen. Er bestaan dus grote verschillen in hoe auteurs *anomia* en *anomie* hanteren. Daarbij liggen sommige metingen dichterbij maatschappelijk onbehagen, zoals die over de complexiteit van de wereld. Conceptueel wijken beide begrippen echter af van de definitie van maatschappelijk onbehagen in dit onderzoek.

Persoonlijke zorgen vallen ook buiten de conceptualisering van maatschappelijk onbehagen. Dat wil niet zeggen dat persoonlijke zorgen niet samen kunnen hangen met maatschappelijke zorgen. Bepaalde oordelen over het persoonlijke leven kunnen verband houden met oordelen over de samenleving. Denk daarbij bijvoorbeeld aan ervaren onzekerheid en een ervaren gebrek aan controle in het leven (zie Tiemeijer en Keizer 2023). Dat verband hoeft er echter niet per se te zijn. Mensen kunnen weinig persoonlijke problemen hebben, maar toch een negatief gevoel hebben over de richting van de maatschappij. Dit wordt ondersteund door empirisch onderzoek. Veel Nederlanders scoren hoog op de vraag hoe gelukkig ze zijn, terwijl ze veel somberder zijn bij de vraag hoe het met ons land gaat (Schnabel 2011; Dekker et al. 2018). Het verband tussen onbehagen en bijvoorbeeld geluk of levenstevredenheid is vaak zwak, zoals ook Elchardus stelt: ‘Het onbehagen is een betrekkelijk autonoom verschijnsel. [...] Grote levenstevredenheid gaat voor een niet onaardig deel van de bevolking gepaard met groot onbehagen of verzuring’ (2008: 14-15).³

Samenvattend is maatschappelijk onbehagen een breed begrip dat vele raakvlakken heeft met andere concepten. Tegelijkertijd zijn er ook duidelijke verschillen, onder andere als we kijken naar het object en de aard van het concept. Aan de empirische samenhang tussen een aantal van deze concepten en maatschappelijk onbehagen zullen we in hoofdstuk 3 en hoofdstuk 4 aandacht besteden.

2.5 *Samenhang en overlap met concrete opvattingen en ervaringen*

Bij houdingen en zorgen over politiek en maatschappij gaat het om bepaalde ‘mentale realiteiten’. Die kunnen we weliswaar conceptueel – en in bepaalde mate ook empirisch – onderscheiden, maar ze lopen in de hoofden van mensen nogal eens in elkaar over (Tiemeijer en Keizer 2023: 92). Daarom kunnen we concrete zorgen over de maatschappij en politiek, en zelfs ook over het persoonlijke leven, niet als strikt onafhankelijk zien van de meer algemene bezorgdheid over de richting van de samenleving. In de praktijk kan van alles meespelen als mensen een vragenlijst invullen: de persoonlijke situatie, het nieuws of de gemoedstoestand van die dag (Tiemeijer en Keizer 2023: 96). Ook kan het algemene onbehagen zich toespitsen op actuele politieke en maatschappelijke onderwerpen die voor burgers belangrijk zijn (Steenvoorden 2015).

Deze overlap tussen concrete ontevredenheden en algemeen onbehagen is, zoals de WRR ook stelt (Tiemeijer en Keizer 2023), inherent aan het onderzoek naar deze oordelen over de samenleving en het leven. Naar verwachting verschillen de meer concrete invullingen of bronnen echter sterk voor verschillende groepen in de samenleving. En daar ligt de kern van deze studie. Maatschappelijk onbehagen is de opvatting over ‘een samenleving die niet lekker zit’ (Elchardus 2004: 508 in Dekker 2017), maar dat kan voortkomen uit of geprojecteerd worden op verschillende meer concrete ervaringen en opvattingen (Steenvoorden 2015). Met deze definitie van maatschappelijk onbehagen als een meer abstracte reeks aan maatschappelijke bezorgdheden onderscheiden we ons van een aantal eerdere SCP-studies (zie kader 2.2).

Kader 2.2 Maatschappelijk onbehagen in eerdere SCP-studies

In deze studie zien we maatschappelijk onbehagen als een reeks aan algemene bezorgdheden over de samenleving (zonder al te specifieke invullingen met politieke en maatschappelijke kwesties) en onderscheiden we ons van een aantal eerdere SCP-studies. Daar werd maatschappelijk onbehagen gemeten met concrete maatschappelijke problemen en politieke ontevredenheid. Het ging bijvoorbeeld om thema's als maatschappelijke onzekerheid, wantrouwen in de politiek en in andere mensen, moreel verval, opvattingen over de Europese Unie (EU), immigratie en integratie (Dekker et al. 2013). Of specifieke maatschappelijke en politieke houdingen werden gecombineerd met opvattingen over globaliseringskwesties, zoals opvattingen over immigratie, de EU en de politiek (vgl. Dekker en Den Ridder 2011; Bovens et al. 2014, Vrooman et al. 2014). Bij de eerdere studies ging het meer om een mengsel van maatschappelijke en politieke onvrede, 'een combinatie van pessimisme en ongerustheid over maatschappelijke vraagstukken en onvrede over de manier waarop de politiek daarmee omgaat' (Dekker et al. 2013: 67). Een ander voorbeeld is maatschappelijk ongenoegen gemeten met een schaal van opvattingen over weerstand tegen culturele verschillen, tekortschietende sociale bescherming, een gevoel van politieke verweesdheid, falen van de Nederlandse elite en afwijzing van verdere Europese eenwording (Vrooman 2016: 18).

Kortom: bepaalde concrete componenten van onvrede en persoonlijke ervaringen kunnen samenhangen met maatschappelijk onbehagen, maar dat zal niet bij iedereen hetzelfde zijn. Daarom zijn die concrete componenten ook geen vast onderdeel van het concept maatschappelijk onbehagen zoals we dat in dit hoofdstuk uitwerken. We richten ons op het meer algemene deel van maatschappelijk onbehagen. Deze conceptualisatie berust op een brede (theoretische) literatuur, die al eerder is ontwikkeld en gevalideerd (Steenvoorden 2016).

2.6 Methoden, operationalisatie en analyse

2.6.1 Methoden

We hebben op basis van theorie al duidelijke keuzes gemaakt over wat we onder maatschappelijk onbehagen verstaan en we willen verschillende indicatoren terugbrengen tot een onderliggende maat. Daarom kiezen we voor een *confirmatory factor analysis* in Mplus 8. Met deze analysetechniek kunnen we tot een construct van maatschappelijk onbehagen komen. We gebruiken *goodness-of-fit indices* om tot het optimale model te komen. De data hebben missende waarden op onze belangrijkste uitkomstmaat: maatschappelijk onbehagen. Daarom maken we voor het construeren van de schaal gebruik van *Full Information Maximum Likelihood* (FIML). Dit is een methode waarbij alle beschikbare informatie wordt gebruikt. Respondenten worden dus niet uit de analyse gelaten omdat ze een missende waarde hebben op een of enkele van de gebruikte items.

2.6.2 Operationalisatie

Voor het meten van maatschappelijk onbehagen operationaliseren we elk van de dimensies zoals besproken in paragraaf 2.2. Tabel 2.1 toont de items die we uiteindelijk in onze operationalisatie en meting van maatschappelijk onbehagen opnemen.⁴ Voor de dimensie 'verlies van politieke macht' nemen we uiteindelijk geen item op in onze meting. Een indicator over de afnemende macht van de nationale overheid over voorzieningen blijkt niet goed samen te hangen met de rest van de schaal.⁵

Tabel 2.1 De dimensies van maatschappelijk onbehagen

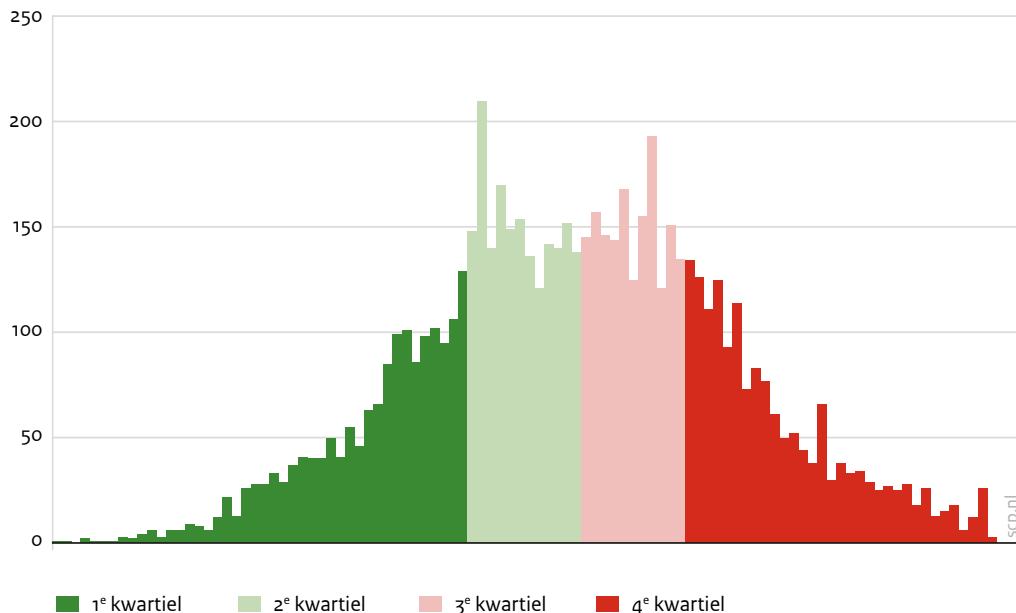
dimensies	items
verlies van vertrouwen in menselijk kunnen	- In Nederland kunnen we grote problemen steeds beter oplossen.
verlies van ideologie	- De regering in Nederland heeft een duidelijke visie over waar het met ons land naartoe moet.
verlies van gemeenschapszin	- Het wordt in Nederland steeds meer ieder voor zich. - In ons land gaan de mensen met steeds minder respect met elkaar om.
toenemende sociaal-economische kwetsbaarheid	- In ons land is er voldoende aandacht voor mensen die het financieel minder hebben.
maatschappelijk pessimisme	- Zoals de zaken er nu voor staan ziet de toekomst er hoopvol uit. - Voor de meeste mensen in Nederland wordt het leven eerder slechter dan beter. - Voor de jongere generaties wordt het leven eerder slechter dan beter. - Vindt u dat het over het algemeen de verkeerde kant of de goede kant op gaat in Nederland?

Bron: SCP (ViN'19/'20)

2.6.3 Analyse

Met de items in tabel 2.1 komen we tot een construct van maatschappelijk onbehagen.⁶ Om vergelijkingen te kunnen maken tussen mensen met weinig en veel onbehagen, splitsen we de scores op de schaal in vier delen: zogenoemde kwartielen. Dit is weergegeven in het histogram in figuur 2.1. Een hogere score op deze schaal duidt op meer onbehagen: de twee kwartielen boven o betekenen bovengemiddeld maatschappelijk onbehagen binnen onze meting, de twee kwartielen onder het gemiddelde betekenen ondergemiddeld onbehagen. Het is belangrijk om hierbij twee zaken in het achterhoofd te houden. Ten eerste zijn deze kwartielen relatief; ze drukken uit hoe hoog mensen scoren ten opzichte van het gemiddelde. Het zegt dus niks over de absolute mate van onbehagen van deze groep. Ten tweede gaat het om de uiteindelijke schaal van maatschappelijk onbehagen en niet om de afzonderlijke items. In deze schaal hebben de items verschillend gewicht: het ene item is belangrijker dan het andere voor de schaal als geheel. Mensen in het vierde kwartiel hoeven daarom niet op alle onderliggende vragen de hoogste score te hebben, maar ze scoren over alle items samen duidelijk hoger dan anderen.

Figuur 2.1 Verdeling van maatschappelijk onbehagen in kwartielen, 2019/2020 (in aantallen en factorscores)^{a,b}

- a De schaal heeft een normale verdeling en loopt van -1,109 tot 0,888. Het gemiddelde is 0. Elk kwartiel bevat 25% van de respondenten. Het eerste kwartiel beslaat iedereen met een score -1,109 t/m -0,222; het tweede kwartiel -0,221 t/m 0,002; het derde kwartiel 0,003 t/m 0,226 en het vierde kwartiel beslaat de scores 0,227 t/m 0,888.
- b De cijfers in deze figuur zijn ongewogen.

Bron: SCP (ViN'19/'20)

Tabel 2.2 toont per onbehagengroep voor verschillende indicatoren het percentage (helemaal) mee eens en de gemiddelden. Ook toont de tabel per groep het percentage dat het (duidelijk) de verkeerde kant op vindt gaan. Dit geeft uiteraard hetzelfde beeld als de *confirmatory factor analysis*.⁷ Deze tabel maakt inzichtelijk dat mensen met meer maatschappelijk onbehagen veel minder hoopvol over de toekomst zijn en vaker vinden dat het leven voor de meeste mensen en de jongere generaties eerder slechter dan beter wordt. Bij de vraag welke kant het op gaat met Nederland, vindt bijna iedereen in het hoogste kwartiel dat het (duidelijk) de verkeerde kant op gaat. Bij mensen in het laagste kwartiel vindt bijna niemand dat. Mensen met minder onbehagen vinden aanzienlijk vaker dat we in Nederland de grote problemen steeds beter kunnen oplossen, dat de Nederlandse regering een duidelijke visie heeft over waar het met ons land naartoe moet en dat er in ons land voldoende aandacht is voor mensen die het financieel minder hebben. Mensen met meer maatschappelijk onbehagen vinden vaker dat mensen met steeds minder respect met elkaar omgaan en het steeds meer ieder voor zich wordt.

Tabel 2.2 Maatschappelijk onbehagenkwartielen naar onderliggende stellingen, 2019/2020 (in procenten en gemiddelden)^a

	minder ← maatschappelijk onbehagen → meer				totaal
	1 ^e kwartiel	2 ^e kwartiel	3 ^e kwartiel	4 ^e kwartiel	
In Nederland kunnen we grote problemen steeds beter oplossen.^{b,c}					
% (helemaal) mee eens	53	30	15	6	24
gemiddelde	3,5	3,0	2,7	2,1	2,8
De regering in Nederland heeft een duidelijke visie over waar het met ons land naartoe moet.^{b,c}					
% (helemaal) mee eens	39	17	10	6	18
gemiddelde	3,1	2,8	2,5	2,0	2,6
In ons land gaan de mensen met steeds minder respect met elkaar om.^{b,c}					
% (helemaal) mee eens	45	66	77	88	69
gemiddelde	3,2	3,7	3,9	4,4	3,8
Het wordt in Nederland steeds meer ieder voor zich.^{b,c}					
% (helemaal) mee eens	50	69	81	92	72
gemiddelde	3,3	3,7	3,9	4,4	3,8
In ons land is er voldoende aandacht voor mensen die het financieel minder hebben.^{b,c}					
% (helemaal) mee eens	56	29	23	13	31
gemiddelde	3,4	3,0	2,7	2,1	2,8
Zoals de zaken er nu voor staan ziet de toekomst er hoopvol uit.^{b,c}					
% (helemaal) mee eens	75	19	5	2	25
gemiddelde	3,8	3,1	2,7	1,9	2,9
Voor de meeste mensen in Nederland wordt het leven eerder slechter dan beter.^{b,c}					
% (helemaal) mee eens	5	19	48	86	40
gemiddelde	2,2	3,0	3,4	4,1	3,2
Voor de jongere generaties wordt het leven eerder slechter dan beter.^{b,c}					
% (helemaal) mee eens	16	39	62	83	51
gemiddelde	2,5	3,3	3,6	4,1	3,4
Vindt u dat het over het algemeen de verkeerde kant of de goede kant op gaat in Nederland?^{b,d}					
% (duidelijk) de verkeerde kant op	1	24	86	100	53
gemiddelde	3,3	2,8	2,1	1,6	2,4

a Indeling op basis van kwartielen; elke categorie bevat 25% van de respondenten.

b De percentages en gemiddelden zijn berekend op het totaal aantal observaties zonder missende waarden (zie tabel B.2.4 in de bijlage voor een overzicht van missende waarden per stelling).

c De schaal loopt van helemaal mee oneens (1) tot helemaal mee eens (5).

d De schaal loopt van duidelijk de verkeerde kant (1) op tot duidelijke de goede kant op (4).

Bron: SCP (ViN'19/'20)

Kader 2.3 Maatschappelijk onbehagen vergeleken tussen groepen

In dit onderzoek willen we niet alleen een schaal van maatschappelijk onbehagen construeren, maar ook maatschappelijk onbehagen vergelijken tussen verschillende groepen in de samenleving. Voordat we naar groepsverschillen kunnen kijken, is het van belang vast te stellen of de schaal vergelijkbaar is tussen verschillende groepen in de samenleving. Dat doen we aan de hand van *measurement invariance*-analyses.⁸ In theorie is het mogelijk dat twee groepen in de samenleving een gelijke waarde hebben op maatschappelijk onbehagen, maar dat dat bij de ene groep komt doordat ze hoog scoort op het eerste item en laag op de andere items, terwijl het bij de andere groep komt doordat ze juist hoog scoort op het tweede item en laag op de andere. Als we dan de gemiddelde waarde van maatschappelijk onbehagen tussen deze groepen vergelijken, zijn we eigenlijk hele andere houdingen aan het vergelijken: appels (item 1) met peren (item 2). Onze analyses tonen aan dat het vergelijken van factorgemiddelden tussen de meeste groepen valide is (zie tabel B.2.5 in de bijlage). Dat wil zeggen dat de verschillende aspecten van deze schaal voor verschillende groepen even belangrijk zijn voor hun score op de schaal van maatschappelijk onbehagen. We zijn dus geen appels met peren aan het vergelijken.

2.7 Slot: Een canvas van maatschappelijk onbehagen

In dit hoofdstuk hebben we laten zien dat maatschappelijk onbehagen een individuele houding is die verwijst naar meer algemene, maatschappelijke zorgen van burgers over de staat en koers van de samenleving. Maatschappelijk onbehagen kan voor verschillende (groepen) mensen een andere politiek-maatschappelijke inkleuring hebben. In de volgende hoofdstukken gaan we in op de veelzijdigheid en verdeling van het maatschappelijk onbehagen in Nederland. We beginnen in hoofdstuk 3 met hoe verschillende inhoudelijke overtuigingen van mensen samenhangen met maatschappelijk onbehagen. Dat biedt een beter begrip en rijker beeld van het *waarover*: met welke inhoudelijke zorgen gaat maatschappelijk onbehagen samen?

Noten

- ¹ Zo weten we van onze metingen tussen 2008 en 2020 in het Continu Onderzoek Burgerperspectieven dat gemiddeld bijna 60% van de Nederlanders vindt dat het meer de verkeerde kant op gaat, al schommelt dat wel over tijd. Zo was het toekomstperspectief eind 2012 behoorlijk somber (71% vond het de verkeerde kant op gaan) en waren mensen in het begin van de coronacrisis in april 2020 juist meer optimistisch over Nederland dan daarvoor (41% vond het de verkeerde kant op gaan) (Den Ridder 2020).
- ² Later merkt Seeman (1983), die invloedrijk is op het terrein van vervreemding, op dat sommige van de schalen die in omloop zijn, inclusief die van Srole, veel breder zijn en kunnen worden opgevat als een meting van algemene ontevredenheid en ongelukkig zijn.
- ³ We zien dat ook binnen onze eigen ViN-data: mensen met meer onbehagen zijn minder vaak tevreden met het leven, al kent ook het hoogste kwartiel nog steeds een ruime voldoende toe aan het leven. Maatschappelijk onbehagen is dus een ander verschijnsel dan persoonlijke tevredenheid (Elchardus 2008).
- ⁴ In de bijlage maken we in tabel B.2.1 een vergelijking met de items op alle dimensies tussen het onderzoek van Steenvoorden (2016) en de huidige studie. In tabel B.2.4 in de bijlage zijn de antwoordcategorieën weergegeven voor elk van deze items en de beschrijvende statistiek.
- ⁵ Zie tabel B.2.3 in de bijlage. Een mogelijke verklaring kan zijn dat dit ook een ideologische opvatting is. Sommigen zullen afnemende macht als iets goeds zien en anderen niet. Het kan zijn dat dit item meer vat dan wat het beoogt, namelijk machteloosheid van de overheid om verbeteringen aan te brengen.
- ⁶ In bijlage B.2.2 bespreken we de analyse (het uiteindelijke construct in tabel B.2.3 toont dat de items een gemeenschappelijke deler hebben).
- ⁷ Zie tabel B.2.4 in de bijlage met de elementen waaruit deze schaal opgebouwd is.
- ⁸ Deze analyses lichten we toe in bijlage B.2.2.

3 Inkleuringen van maatschappelijk onbehagen in Nederland

Bram Geurkink en Emily Miltenburg

- Maatschappelijk onbehagen heeft voor mensen een andere (en soms tegenstrijdige) samenhang met politiek-maatschappelijke opvattingen. Zowel bij voor- als tegenstanders van deze politieke onderwerpen is meer maatschappelijk onbehagen te vinden. Mensen die aangeven meer of minder te willen op een bepaald thema (afhankelijk van de kwesties bv. sterk voor of tegen verdere Europese eenwording), hebben meer maatschappelijk onbehagen dan mensen die een minder sterke overtuiging hebben en een middenpositie innemen.
- We onderscheiden vijf groepen op basis van hun culturele en economische voorkeuren: 1) economisch links, cultureel progressief; 2) liberaal, pro-Europa; 3) economisch links, cultureel conservatief; 4) het brede midden en 5) economisch rechts, cultureel conservatief. Het meeste maatschappelijke onbehagen vinden we in de groep met meer economisch linkse en cultureel conservatieve opvattingen, gevolgd door de groep met meer economisch rechtse en cultureel conservatieve opvattingen. Het minste onbehagen is er bij mensen met een liberaal, pro-Europa-profiel.
- De standpunten op politieke kwesties van deze vijf ideologische groepen hangen ook verschillend samen met maatschappelijk onbehagen tussen deze groepen. De mening dat er te weinig maatregelen tegen klimaatverandering worden genomen hangt voor mensen met een economisch links en cultureel progressief profiel samen met meer maatschappelijk onbehagen. Voor mensen binnen de groep economisch links, cultureel conservatief is die samenhang er met de opvatting dat er te veel aan klimaatverandering wordt gedaan. Ook bij andere standpunten bestaan er verschillen tussen de groepen. Maatschappelijk onbehagen kan dus verschillende politiek-maatschappelijke inkleuringen hebben voor verschillende groepen.
- We bekijken ook de relatie tussen maatschappelijk onbehagen en visies op maatschappij en politiek (ervaren wrijving, sociaal en politiek vertrouwen en politieke responsiviteit). Een sterker gevoel dat er wrijving is tussen groepen in de samenleving hangt samen met meer maatschappelijk onbehagen. Mensen met meer vertrouwen in de medemens, meer politiek vertrouwen en meer ervaren responsiviteit, hebben minder maatschappelijk onbehagen.

3.1 Inleiding: Maatschappelijk onbehagen kan verschillende inkleuringen hebben

In dit hoofdstuk verkennen we hoe maatschappelijk onbehagen samenhangt met meer concrete standpunten over politieke kwesties en visies op de maatschappij en politiek.¹ We bekijken daarnaast of maatschappelijk onbehagen voor verschillende groepen diverse invullingen kan hebben.

Het idee dat maatschappelijk onbehagen niet voor iedereen hetzelfde is, is niet nieuw. De Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) constateerde dat deze ‘gelaagdheid van het onbehagen, de diversiteit en de tegenstrijdigheden erachter’ (2013: 48) in het publieke debat amper zichtbaar zijn. Ook constateert de RMO dat maatschappelijk onbehagen een ‘veelkoppig verschijnsel [is] dat er voor iedereen anders uitziet en diverse bronnen heeft’ (RMO 2013: 8). Van den Berg en Kok (2021) komen tot de conclusie dat maatschappelijk onbehagen een diffuus begrip is dat voor verschillende mensen verschillende invullingen kent. Ook in het SCP-onderzoek Continu Onderzoek Burgerperspectieven zien we tegengestelde interpretaties bij motiveringen van mensen waarom ze het met Nederland de verkeerde kant op vinden gaan. Sommige maatschappelijke thema’s, zoals klimaatverandering, leiden om tegengestelde redenen tot zorgen (Den Ridder et al. 2022). Het bestuderen van hoe verschillende opvattingen en visies van mensen samenhangen met maatschappelijk onbehagen biedt een beter begrip in *waarover* het maatschappelijk onbehagen voor mensen inhoudelijk gaat en hoe dat verschilt tussen groepen.

Eerder onderzoek naar maatschappelijk onbehagen of aanverwante concepten nam bepaalde opvattingen over politiek-maatschappelijke onderwerpen vaak mee als operationalisering van het onbehagen (zie [kader 2.2](#)).² In dit hoofdstuk gebruiken we onze maat van maatschappelijk onbehagen (zie [§ 2.3](#)) en verkennen we de mogelijkheid dat maatschappelijk onbehagen voor verschillende groepen hoog kan zijn, maar dat het bij die groepen een andere samenhang vertoont met politiek-maatschappelijke onderwerpen. Door de mogelijke pluriformiteit van maatschappelijk onbehagen te erkennen, kunnen aanknopingspunten worden geboden voor een constructief en beleidsinhoudelijk gesprek over maatschappelijk onbehagen (RMO 2013).

We beginnen dit hoofdstuk met een beschrijving van standpunten over een aantal politieke onderwerpen die veel aandacht krijgen in het publieke debat (§ 3.2). Vervolgens bespreken we hoe deze standpunten zich verhouden tot maatschappelijk onbehagen. We veronderstellen geen duidelijke oorzaak-gevolgrelatie tussen de inhoudelijke stellingnamen op deze thema's en maatschappelijk onbehagen. Mensen kunnen maatschappelijk onbehagen projecteren op bepaalde politieke kwesties, of bepaalde opvattingen kunnen leiden tot meer of minder maatschappelijk onbehagen.

Daarna bekijken we hoe opvattingen bundelen in bepaalde ideologische profielen en hoe dat vervolgens samenhangt met maatschappelijk onbehagen (§ 3.3 en 3.4). Na een verkenning van de politiek-maatschappelijke onderwerpen en ideologische profielen, hebben we oog voor andere opvattingen over de maatschappij en politiek die geen onderdeel uitmaken van politieke scheidslijnen, maar ook kunnen samenhangen met maatschappelijk onbehagen (§ 3.5). We kijken naar ervaren wrijving in de samenleving, sociaal vertrouwen, politiek vertrouwen en responsiviteit. Tot slot bestuderen we of de inhoudelijke standpunten en opvattingen over de maatschappij en politiek anders samenhangen met maatschappelijk onbehagen binnen deze verschillende ideologische profielen (§ 3.6). Daarmee willen we een beter beeld krijgen hoe invullingen van maatschappelijk onbehagen kunnen verschillen voor verschillende groepen in Nederland.

3.2 Samenhang met politiek-maatschappelijk onderwerpen

Voor de politiek-maatschappelijk onderwerpen richten we ons in het bijzonder op standpunten over de rol van de overheid, inkomensongelijkheid, integratie, de Europese Unie en klimaat.³ Dit sluit aan bij eerder onderzoek. Deze thema's komen uit kwalitatief onderzoek naar voren als samenhangend met maatschappelijk onbehagen (RMO 2013: 28; Dekker et al. 2017). Ook worden ze vaak genoemd in het Continu Onderzoek Burgerperspectieven, dat vraagt wat Nederlanders de belangrijkste problemen vinden in ons land. Bovendien bestrijken deze onderwerpen een belangrijk deel van de kwesties die door de wetenschappelijk literatuur als belangrijk worden gezien om de onderliggende politiek-maatschappelijke dimensies te vatten die het politieke landschap verdelen (zie Kriesi et al. 2008). In kader 3.1 introduceren we de politiek-maatschappelijk onderwerpen die we gebruiken om een beter begrip te krijgen van de verschillende invullingen van maatschappelijk onbehagen.

We hebben de politiek-maatschappelijk zorgen van kader 3.1 gemeten met de items uit tabel 3.1. Dit brengen we in verband met maatschappelijk onbehagen, zodat we een eerste beeld krijgen van de samenhang.⁴ Al deze vragen zijn tienpuntsschalen, waarbij de uiterste twee tegenovergestelde ideeën zijn over bepaalde politiek-maatschappelijke onderwerpen.

Kader 3.1 Invullingen van maatschappelijk onbehagen beter begrijpen: vijf politiek-maatschappelijk onderwerpen

Rol van de overheid

De eerste opvatting die we meenemen in dit onderzoek is die over de rol van de overheid. Met de komst van de verzorgingsstaat werd vanaf de jaren vijftig de rol van de overheid in het dagelijks leven van burgers groter. Ook stegen de overheidsuitgaven en gaandeweg ontstond meer politieke en publieke discussie over de eigen verantwoordelijkheid van burgers. De contouren van een 'participatiesamenleving' werden steeds meer zichtbaar. Hierbij werd meer een beroep gedaan op de eigen verantwoordelijkheid van de burger. Overheidsvisies op verantwoordelijkheid veranderen over tijd; mede door de coronacrisis ontstonden nieuwe vormen van overheidssturing (Blijleven en Kooiker 2022). Mensen verschillen van mening over de verdeling van verantwoordelijkheid tussen overheid en burger, de afhankelijkheid en de rol die de overheid moet hebben op verschillende beleidsterreinen (Den Ridder en Dekker 2012; Miltenburg et al. 2021).

Europese eenwording

De rol van de Europese Unie en bredere Europese eenwording is politiek gezien een belangrijke scheidslijn. Hoewel de standpunten van politieke partijen over tijd veranderen, zijn er enkele partijen die zich sterk profileren op pro- of anti-EU-standpunten, waarmee een belangrijk verschil in opvattingen over de rol van Europa in de Nederlandse samenleving wordt blootgelegd. Sommige groepen Nederlanders zijn van mening dat de rol van de EU of Europese integratie te ver is gegaan, terwijl anderen juist voorstander zijn van Europese integratie en stellen dat Europese eenwording nog verder moet gaan. Dekker et al. (2017) laten zien dat nationale autonomie een belangrijke rol speelt in het begrijpen van maatschappelijk onbehagen.

Integratie

Immigratie en integratie staan hoog op de agenda van Nederlanders wat betreft de belangrijkste problemen die spelen. Hierbij noemen ze vaak integratieproblemen, de multiculturele samenleving, vluchtelingen en het asielbeleid (Den Ridder et al. 2021b). Nederlanders zijn verdeeld in hun houding over de vraag of immigranten zich moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur. Sommigen vinden dat ze hun eigen cultuur mogen behouden, terwijl anderen van mening zijn dat ze zich moeten aanpassen.

Inkomensongelijkheid

Mag inkomensongelijkheid bestaan, of moet het juist tegen worden gegaan? Dat is een belangrijke vraag in de Nederlandse politiek en samenleving. Nederlanders noemen inkomen en zorgen over de economie vaak als de grootste problemen van ons land (Den Ridder et al. 2021b). Het gaat hierbij om zorgen om ongelijkheden tussen arm en rijk en om groeiende ongelijkheden op de woningmarkt. Een groot deel van de Nederlandse samenleving vindt dat inkomensverschillen te groot zijn in ons land en dat ze kleiner moeten worden (Kremer et al. 2014).

Klimaatmaatregelen

Klimaat, klimaatverandering en de maatregelen die de overheid moet nemen om klimaatverandering tegen te gaan komen steeds meer op de voorgrond op de politieke en publieke agenda. Onder de Nederlandse bevolking wordt bezorgdheid over klimaatverandering breed gedragen. De overgrote meerderheid van de Nederlanders is van mening dat er sprake is van klimaatverandering en dat er actie nodig is. Er is meer verdeeldheid wat Nederland zou moeten doen. Een substantiële minderheid van een kwart geeft ook aan zich boos te maken over de aandacht voor het klimaat. Zij vinden dat er belangrijkere problemen zouden zijn die opgelost moeten worden (De Kluizenaar en Flore 2021; Miltenburg et al. 2022: 24).

Tabel 3.1 Meting van vijf politiek-maatschappelijke onderwerpen

onderwerpen	vraagstellingen
rol van de overheid	Sommige mensen vinden dat de overheid meer verantwoordelijk moet zijn om ervoor te zorgen dat iedereen krijgt wat hij nodig heeft (bij cijfer 1). Anderen vinden dat mensen meer verantwoordelijkheid moeten nemen om voor zichzelf te zorgen (bij cijfer 10).
Europese eenwording	Sommige mensen vinden dat de Europese eenwording nog verder zou moeten gaan (bij cijfer 1). Anderen vinden dat de Europese eenwording al te ver is gegaan (bij cijfer 10).
integratie	Sommigen vinden dat allochtonen ^a in Nederland moeten kunnen leven met behoud van de eigen cultuur (bij cijfer 1). Anderen vinden dat zij zich geheel moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur (bij cijfer 10).
inkomensongelijkheid	Sommige mensen vinden dat de verschillen in inkomens in ons land kleiner moeten worden (bij cijfer 1). Anderen vinden dat ze groter moeten worden (bij cijfer 10).
klimaatmaatregelen	Er is in Nederland discussie over de vraag in hoeverre we maatregelen moeten nemen om klimaatverandering een halt toe te roepen . Sommige mensen vinden dat Nederland in vergelijking met andere landen te weinig doet om klimaatverandering tegen te gaan (bij cijfer 1), anderen vinden dat Nederland te veel doet (bij cijfer 10). ^b

- a In de originele vraagstelling is het woord ‘allochtonen’ gebruikt. Deze term is inmiddels achterhaald. We hebben het in de tekst daarom over mensen met een migratieachtergrond, maar laten in de tabellen de oorspronkelijke vraagstelling zien.
- b Dit item is omgedraaid voor interpretatiedoeleinden. In de oorspronkelijke vraagstelling loopt het van ‘Sommige mensen vinden dat Nederland in vergelijking met andere landen te veel doet om klimaatverandering tegen te gaan (bij cijfer 1), anderen vinden dat Nederland te weinig doet (bij cijfer 10)’.

Bron: SCP (ViN’19/’20)

We hebben vooraf geen sterke verwachtingen over de richting en mate van de samenhang van onbehagen met politiek-maatschappelijk onderwerpen. Maatschappelijk onbehagen kan een gevolg zijn van ontevredenheid over politiek-maatschappelijke onderwerpen, maar het kan ook zo zijn dat onbehagen geprojecteerd wordt op concrete maatschappelijke en politieke kwesties, zoals verzet tegen immigratie en Europese integratie (Steenvoorden en Hartevelde 2018).

3.2.1 Duidelijke samenhang

In [paragraaf 2.6.3](#) hebben we mensen ingedeeld op basis van vier onbehagenkwartielen. Deze indeling gebruiken we om de relatie tussen de vijf politiek-maatschappelijke kwesties en maatschappelijk onbehagen te onderzoeken. Als we deze kwartielen relateren aan de politiek-maatschappelijke kwesties, blijkt dat er een duidelijke samenhang bestaat (zie tabel 3.2). Mensen met meer maatschappelijk onbehagen vinden minder vaak dat mensen meer verantwoordelijkheid moeten nemen en minder vaak dat verschillen in inkomens groter moeten worden. Ook vinden mensen met meer maatschappelijk onbehagen vaker dat de Europese eenwording te ver is gegaan, dat mensen met een migratieachtergrond zich aan moeten passen aan de Nederlandse cultuur en dat Nederland te veel doet om klimaatverandering tegen te gaan.⁵ De grootste verschillen tussen het hoogste en laagste onbehagenkwartiel zijn te vinden bij houdingen met betrekking tot Europese eenwording.

Tabel 3.2 Relatie tussen politiek-maatschappelijke onderwerpen en maatschappelijk onbehagen, 2019/2020 (in gemiddelden, schaal 1-10)^{a,b,c}

	minder ← maatschappelijk onbehagen → meer				totaal
	1 ^e kwartiel	2 ^e kwartiel	3 ^e kwartiel	4 ^e kwartiel	
mensen moeten meer verantwoordelijkheid nemen	6,3	5,9	5,5	4,9	5,7
Europese eenwording is al te ver gegaan	4,9	5,5	5,9	7,0	5,8
allochtonen in Nederland moeten zich geheel aanpassen aan de Nederlandse cultuur ^d	6,2	6,4	6,6	7,2	6,6
verschillen in inkomens in ons land moeten groter worden	4,6	4,1	3,8	3,5	4,0
Nederland doet te veel om klimaatverandering tegen te gaan	5,2	5,2	5,6	6,5	5,6

Leesvoorbeeld: Een 6,3 bij ‘mensen moeten meer verantwoordelijkheid nemen’ betekent dat mensen in het eerste onbehagenkwartiel gemiddeld een 6,3 scoren op het onderliggende item dat loopt van 1 tot 10. Die score is hoger dan de gemiddelde score voor mensen in het vierde onbehagenkwartiel (4,9).

- Voor een toelichting op de vier maatschappelijk onbehagengroepen: zie [figuur 2.1 in hoofdstuk 2](#).
- Er is een significante samenhang tussen alle politiek-maatschappelijke onderwerpen en maatschappelijk onbehagen, zie tabel B.3.2 in de bijlage voor de regressiecoëfficiënten.
- Al deze vragen zijn tienpuntsschalen (1-10). De stellingen zijn vanwege leesbaarheid ingekort, zie tabel 3.1 voor een volledige beschrijving van elk van de stellingen.
- In de originele vraagstelling is het woord ‘allochtonen’ gebruikt. Deze term is inmiddels achterhaald. We hebben het in de tekst daarom over mensen met een migratieachtergrond, maar laten in de tabellen de oorspronkelijke vraagstelling zien.

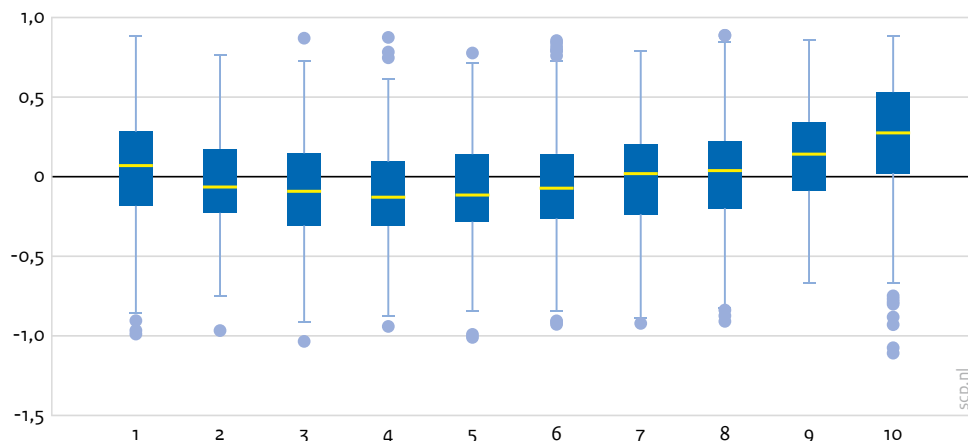
Bron: SCP (ViN'19/'20)

3.2.2 Verschillen in samenhang met inhoudelijke opvattingen

De voorgaande resultaten geven een eerste indicatie dat houdingen over politiek-maatschappelijke onderwerpen en maatschappelijk onbehagen niet los van elkaar staan. De resultaten van tabel 3.2 tonen op het eerste gezicht een significante lineaire relatie met maatschappelijk onbehagen. Maar we verwachten dat maatschappelijk onbehagen veelzijdig is en dat tegengestelde opvattingen ermee kunnen samenhangen. In het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) zien we in een kwalitatieve analyse al aanwijzingen voor deze tegengestelde interpretaties. Een voorbeeld is te vinden in een toelichting op de vraag waarom mensen het de verkeerde kant op vinden gaan met Nederland (Den Ridder et al. 2022: 17). Sommigen geven daar als reden tot pessimisme dat ze de klimaatmaatregelen te ver vinden gaan, terwijl anderen juist van mening zijn dat er te weinig gebeurt. Ander onderzoek toont dat zowel een sterke anti-vluchteling- als een sterke pro-vluchtelinghouding gepaard kan gaan met hogere scores op maatschappelijk onbehagen, ten opzichte van mensen die een minder sterke overtuiging over vluchtelingen hebben (Gootjes et al. 2021). We verwachten dat er meer maatschappelijk onbehagen is bij mensen die aangeven meer of minder te willen op een bepaald thema (afhankelijk van de kwesties bv. meer of minder verantwoordelijkheid, Europese eenwording of klimaatmaatregelen). Het niet eens zijn met de status quo bij een bepaald thema en dus met de huidige ontwikkelingen op dat gebied, kan samenhangen met meer maatschappelijk onbehagen.

We hebben daarom ook gekeken of er een *niet-lineair* verband is tussen de besproken politiek-maatschappelijke onderwerpen en onbehagen. Voor elke relatie tussen de onderwerpen en maatschappelijk onbehagen blijkt er een significante non-lineaire samenhang te zijn (zie bijlage B.3.2 voor een uitgebreide toelichting). Illustratief hiervoor is figuur 3.1, waarin de relatie tussen klimaatverandering en maatschappelijk onbehagen is weergegeven. Mensen die niet uitgesproken vinden dat Nederland te weinig of juist te veel doet om klimaatverandering tegen te gaan hebben minder onbehagen. Meer maatschappelijk onbehagen is er bij mensen die vinden dat er te weinig of te veel wordt gedaan. De non-lineaire patronen bij de verschillende politiek-maatschappelijke onderwerpen laten zien dat maatschappelijk onbehagen kan samenhangen met beide standpunten op de politieke maatschappelijk onderwerpen, hoewel de mate van die samenhang kan verschillen. Maatschappelijk onbehagen hangt dus verschillend en soms tegengesteld samen met inhoudelijke opvattingen.

Figuur 3.1 Verdeling van opvattingen of Nederland te veel doet om klimaatverandering tegen te gaan en maatschappelijk onbehagen, 2019/2020 (in factorscores)^{a,b,c}

- a Er is in Nederland discussie over de vraag in hoeverre we maatregelen moeten nemen om klimaatverandering een halt toe te roepen. Sommige mensen vinden dat Nederland in vergelijking met andere landen te weinig doet om klimaatverandering tegen te gaan (bij cijfer 1, links op de x-as), anderen vinden dat Nederland te veel doet (bij cijfer 10).
- b De gele lijn in de rechthoeken geeft de mediaan aan en de grenzen van de rechthoeken het eerste (25%) en derde kwartiel (75%). De lichtblauwe lijnen geven de antwoorden van alle respondenten bij elkaar genomen weer (100%), met uitzondering van enkele uitschieters (de lichtblauwe cirkels).
- c De cijfers in deze figuur zijn ongewogen.

Bron: SCP (ViN'19/'20)

3.3 Ideologische profielen in Nederland

We keken in dit hoofdstuk al afzonderlijk naar inhoudelijke standpunten op politiek-maatschappelijke onderwerpen. We weten echter uit de literatuur dat deze opvattingen te combineren zijn in patronen. De kwesties raken aan belangrijke politieke scheidslijnen en kunnen ondergebracht worden in verschillende politieke opiniestructuren. Deze politieke opiniestructuren zijn in ieder geval tweedimensionaal. In veel politiek-wetenschappelijke literatuur komt namelijk een economische en een culturele dimensie ter sprake (Kriesi et al. 2008; Van der Brug en Van Spanje 2009). Volgens Marks et al. (2006) geven posities op deze twee dimensies een goede weergave van houdingen over belangrijke issues.

In deze paragraaf verkennen we eerst hoe de standpunten op de vijf politiek-maatschappelijke kwesties met elkaar te combineren zijn in verschillende politiek-ideologische profielen. Zijn er groepen Nederlanders die vergelijkbare houdingen hebben over de rol van de overheid, Europese eenwording, integratie, inkomensongelijkheid en klimaatmaatregelen? Kortom: kunnen we ideologische clusters identificeren waarbinnen bepaalde standpunten samenvallen? Hiervoor maken we gebruik van een latente profiel-

analyse. Zo'n analyse is geschikt om mensen systematisch te onderscheiden in groepen die verschillende karakteristieken of houdingen delen (zie kader 3.2 voor meer technische details).

Het maken van deze ideologische profielen is een middel om te kijken hoe maatschappelijk onbehagen kan verschillen tussen groepen. In een volgende stap (zie § 3.4) brengen we de profielen namelijk in verband in maatschappelijk onbehagen: verschilt het maatschappelijk onbehagen tussen deze groepen? Dat geeft mogelijk nog een rijker beeld van de invullingen van maatschappelijk onbehagen dan de enkelvoudige indicatoren.

Kader 3.2 Totstandkoming van ideologische profielen met een latente profielanalyse

Aan de hand van een latente profielanalyse (LPA) onderzoeken we of we op basis van de geobserveerde opvattingen van respondenten op politiek-inhoudelijke thema's achterliggende, niet-geobserveerde ideologische profielen kunnen identificeren. Deze analysemethode is een systematische manier om personen in te delen in zo homogeen of gelijksoortig mogelijke groepen op basis van een aantal vooraf bepaalde kenmerken. Deze analysemethode maakt gebruik van het meest waarschijnlijke profiellidmaatschap. De toewijzing tot de profielen is omgeven met een zekere mate van onzekerheid. De groepen of latente profielen worden afgeleid uit de data en bieden dus een schets van de werkelijkheid, maar het zijn geen bestaande groepen in de samenleving. Het is bij verdere analyse met de profielen van belang om rekening te houden met deze onzekerheid in verdeling van de profielen: sommige personen behoren op basis van hun kenmerken mogelijk tot meerdere profielen, maar de LPA classificeert individuen echter op basis van het meest waarschijnlijke profiellidmaatschap. Met deze onzekerheid houden we in de meeste analyses in dit hoofdstuk rekening door de BCH-methode in Mplus te hanteren. In bijlage B.3.3 is een uitgebreide toelichting te vinden op de analyses en de methodologische keuzes.

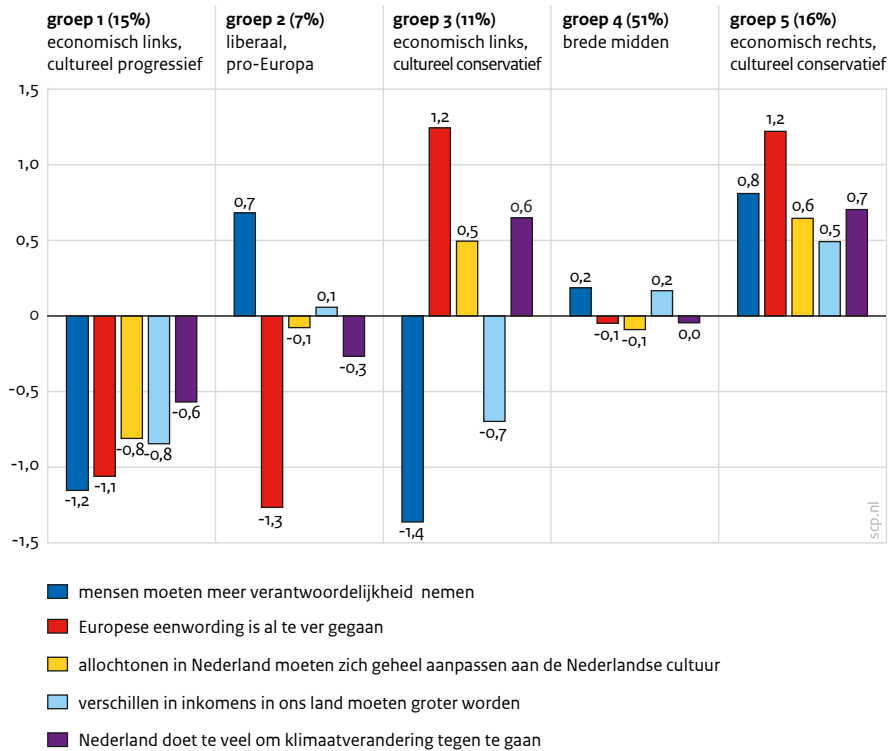
3.3.1 Vijf politiek-ideologische profielen

Onze latente profielanalyse laat zien dat er vijf politiek-ideologische profielen te onderscheiden zijn. Figuur 3.2 toont de vijf profielen die we op basis van de analyse hebben vastgesteld:⁶

- Groep 1: economisch links, cultureel progressief
- Groep 2: liberaal, pro-Europa
- Groep 3: economisch links, cultureel conservatief
- Groep 4: brede midden
- Groep 5: economisch rechts, cultureel conservatief

We tonen de gemiddelden op de gestandaardiseerde onderliggende items, zodat onderlinge verschillen tussen groepen duidelijker te interpreteren zijn. Op basis van het meest waarschijnlijke profiellidmaatschap (zie kader 3.2) blijkt dat ongeveer 15% van de respondenten tot het eerste profiel behoort, ongeveer 7% tot profiel 2, 11% tot profiel 3, profiel 4 het grootst is met 51% en profiel 5 16% van de respondenten bevat.

Figuur 3.2 Antwoordscores voor opvattingen per politiek-ideologisch profiel, 2019/2020
(in gemiddelde standaardafwijkingen)^{a,b}

Leesvoorbeeld: De eerste waarde -1.2 voor groep 1 (economisch links, cultureel progressief) betekent dat mensen binnen deze groep gemiddeld 1.2 standaardafwijking lager scoren dan het gemiddelde over alle groepen, op het item dat mensen meer verantwoordelijkheid moeten nemen om voor zichzelf te zorgen.

- De waarden in het figuur laten hoeveel standaardafwijkingen het gemiddelde binnen een ideologische groep gemiddeld afwijkt van de gemiddelde score over alle groepen.
- In de originele vraagstelling is het woord 'allochtonen' gebruikt. Deze term is inmiddels achterhaald. We hebben het in de tekst daarom over mensen met een migratieachtergrond, maar laten in de tabellen de oorspronkelijke vraagstelling zien.

Bron: SCP (ViN'19/'20)

In bijlage B.3.3.2 bespreken we verschillen in opvattingen tussen de verschillende profielen uitgebreid en bekijken we de profielen naar achtergrondkenmerken. In tabel 3.3 lichten we de belangrijkste kenmerken per profiel en de verschillen in achtergrondkenmerken uit.

Tabel 3.3 Ideologische profielen naar inhoud en achtergrondkenmerken

groep	inhoud en achtergrondkenmerken
groep 1: economisch links, cultureel progressief	Meer overheid, meer Europese eenwording, mensen met migratieachtergrond moeten kunnen leven met behoud van de eigen cultuur, inkomensverschillen moeten kleiner worden en Nederland moet meer doen om klimaatverandering tegen te gaan. Vaker mensen met een met een hbo- of wo-opleiding, iets vaker lagere inkomens, meer jongeren. Meer waarschijnlijk om op linkse politieke partijen te stemmen.
groep 2: liberaal, pro-Europa	Minder overheid, meer Europese eenwording en Nederland moet meer doen om klimaatverandering tegen te gaan. Vaker mannen, een hbo- of wo-opleiding, hogere inkomens, meer ouderen. Stemt vaker op coalitiepartijen (VVD, D66, CDA en CU).
groep 3: economisch links, cultureel conservatief	Meer overheid, Europese eenwording is te ver gegaan, mensen met migratieachtergrond moeten zich aanpassen, inkomensverschillen moeten kleiner worden, Nederland moet minder doen tegen klimaatverandering. Vaker basisonderwijs/vmbo, lagere inkomens, vaker ouderen. Stemt vooral vaker op PVV, SP, 50PLUS en FvD en geeft ook vaker aan niet/blanco te gaan stemmen.
groep 4: brede midden	Middengroep met gemiddelde scores op inhoudelijke items. Iets vaker vrouwen, iets vaker jonger, stemt vooral op coalitiepartijen, maar er is ook nog een groot deel dat niet weet op wie het gaat stemmen.
groep 5: economisch rechts, cultureel conservatief	Minder overheid, Europese eenwording is te ver gegaan, mensen met migratieachtergrond moeten zich aanpassen, inkomensverschillen moeten groter, Nederland moet minder doen tegen klimaatverandering. Vaker mannen, basisonderwijs/vmbo, middeninkomens, ouderen. Stemt vaker op VVD, PVV en 50PLUS, maar vooral veel vaker op FvD.

3.4 **Opinieprofielen naar maatschappelijk onbehagen**

Hoe hangen de vijf ideologische profielen samen met maatschappelijk onbehagen? Dat staat in tabel 3.4. Het liberale, pro-Europaprofiel (groep 2) is in het eerste kwartiel onbehagen oververtegenwoordigd en heeft dus het minste onbehagen. Daarbij moet wel aangetekend worden dat minder onbehagen niet betekent dat er geen maatschappelijk onbehagen is binnen een groep. In het economisch linkse, cultureel conservatieve profiel (groep 3) is het kwartiel met het minste onbehagen juist ondervertegenwoordigd.

In het vierde kwartiel (meeste onbehagen) zijn groep 3 en 5 oververtegenwoordigd: economisch links, cultureel conservatief respectievelijk economisch rechts en cultureel conservatief. Dit blijkt ook uit de gemiddelden voor maatschappelijk onbehagen, die in deze twee groepen aanzienlijk hoger zijn, in het bijzonder voor de economisch links, cultureel conservatieve groep. Dit wijst erop dat maatschappelijk onbehagen niet gelijk verdeeld is in de samenleving en dat mensen met combinaties van bepaalde politiek-maatschappelijk houdingen meer maatschappelijk onbehagen hebben dan mensen in andere opinieprofielen.

Tabel 3.4 Ideologische profielen en maatschappelijk onbehagen, 2019/2020
(in procenten en gemiddelden)^a

	minder ← maatschappelijk onbehagen → meer				gemiddelde
	1 ^e kwartiel	2 ^e kwartiel	3 ^e kwartiel	4 ^e kwartiel	
groep 1: economisch links, cultureel progressief	24 ^{2,3,4,5}	22 ^{3,4}	27 ²	27 ^{2,3,4,5}	0,01 ^{2,3,4,5}
groep 2: liberaal, pro-Europa	52 ^{1,3,4,5}	21 ^{3,4}	16 ^{1,3,4,5}	10 ^{1,3,5}	-0,21 ^{1,3,4,5}
groep 3: economisch links, cultureel conservatief	4 ^{1,2,4,5}	8 ^{1,2,4,5}	26 ²	62 ^{1,2,4,5}	0,33 ^{1,2,4,5}
groep 4: brede midden	28 ^{1,2,3,5}	33 ^{1,2,3,5}	26 ²	13 ^{1,3,5}	-0,08 ^{1,2,3,5}
groep 5: economisch rechts, cultureel conservatief	18 ^{1,2,3,4}	19 ^{3,4}	24 ²	39 ^{1,2,3,4}	0,10 ^{1,2,3,4}

a Voor een toelichting op de vier maatschappelijk onbehagengroepen en de schaal van maatschappelijk onbehagen: zie [figuur 2.1 in hoofdstuk 2](#). De getoonde percentages tellen door afrondingsverschillen niet altijd op tot exact 100%.

- 1 Significant verschil met profiel 1 'economisch links, cultureel progressief' op basis van $p < 0,05$, *BCH-methode*, test van *equality of means*.
- 2 Significant verschil met profiel 2 'liberaal, pro-Europa' op basis van $p < 0,05$, *BCH-methode*, test van *equality of means*.
- 3 Significant verschil met profiel 3 'economisch links, cultureel conservatief' op basis van $p < 0,05$, *BCH-methode*, test van *equality of means*.
- 4 Significant verschil met profiel 4 'brede midden' op basis van $p < 0,05$, *BCH-methode*, test van *equality of means*.
- 5 Significant verschil met profiel 5 'economisch rechts, cultureel conservatief' op basis van $p < 0,05$, *BCH-methode*, test van *equality of means*.

Bron: SCP (ViN'19/'20)

3.5 Andere visies op maatschappij en politiek

Inzichten in de relatie tussen deze politieke stellingen en maatschappelijk onbehagen kan leiden tot inzichten in mogelijke oplossingen bij bepaalde beleidsgebieden. Er zijn echter ook andere visies op maatschappij en politiek die geen onderdeel uitmaken van de politieke scheidslijnen zoals hiervoor besproken, maar wel kunnen relateren aan maatschappelijk onbehagen. Het gaat om wrijving in de samenleving, sociaal vertrouwen, politiek vertrouwen en politieke responsiviteit. Daar gaan we in deze paragraaf nader op in.

Ervaren wrijving tussen sociale groepen zegt iets over evaluatie van burgers over de sociale verhoudingen in de samenleving. Bij politiek vertrouwen gaat het om een evaluatie van de burger over de politieke instituties en sociaal vertrouwen is een opvatting of medeburgers vertrouwd kunnen worden. Ervaren politieke responsiviteit gaat over het beeld dat politieke actoren luisteren en handelen naar de wensen van burgers. In kader 3.3 lichten we deze termen verder toe.

Net als bij de politiek-ideologische stellingen, verwachten we geen duidelijke oorzaak-gevolgrelatie tussen deze visies op maatschappij en politiek en maatschappelijk onbehagen. Daarnaast verwachten bij deze visies – in tegenstelling tot de inhoudelijke standpunten op politiek-maatschappelijke onderwerpen – een meer eenduidige, rechtlijnige relatie tot maatschappelijk onbehagen. Met andere woorden: we verwachten niet dat mensen op uitersten van de schaal, bijvoorbeeld mensen met weinig of veel sociaal vertrouwen, beiden meer maatschappelijk onbehagen hebben. We verwachten dat meer sociaal en meer politiek vertrouwen en meer ervaren politieke responsiviteit samenhangt met minder maatschappelijk onbehagen. Terwijl we voor ervaren wrijving verwachten dat meer wrijving samenhangt met meer maatschappelijk onbehagen.

Kader 3.3 Andere visies op maatschappij en politiek

Ervaren wrijving in de samenleving

Dit gaat om de opvatting dat er tegenstellingen bestaan tussen groepen in de Nederlandse samenleving. Het is een evaluatie van burgers over de sociale verhoudingen binnen de maatschappij. Dit raakt aan een thema dat respondenten vaak noemen als ze wordt gevraagd waarom ze vinden dat het de verkeerde kant op gaat met de samenleving: het idee dat we in Nederland steeds slechter met elkaar samenleven (Dekker et al. 2017). Het gaat dan onder andere om thema's als polarisatie en verharding. Deze ervaringen kunnen samenhangen maatschappelijk onbehagen, ongeacht de inhoud van die conflicten. Ervaren wrijving tussen sociale groepen kan het idee voeden dat er conflict kan ontstaan; daardoor kan de toekomst dus somberder ingezien worden. We zagen ook in eerder onderzoek dat het ervaren conflict samenhangt met maatschappelijk pessimisme: mensen die meer tegenstellingen ervaren geven vaker aan dat het met Nederland de verkeerde kant op gaat (Dekker et al. 2020: 29). We hebben respondenten gevraagd hoe groot zij denken dat de wrijving is tussen verschillende groepen in Nederland. In lijn met eerder onderzoek (Spruyt et al. 2018) gaat het om een diverse reeks aan groepen die onderling niet samenhangt, maar gezamenlijk blijkt kan geven van een 'lens van sociaal conflict'. Specifiek hebben we respondenten gevraagd naar de ervaren wrijving tussen arme en rijke mensen, ouderen en jongeren, hoog- en laagopgeleiden, mannen en vrouwen, mensen uit de Randstad en mensen buiten de Randstad en moslims en niet-moslims. Deze items vormen gezamenlijk een coherent latent construct dat de ervaren wrijving in de Nederlandse samenleving meet (zie bijlage B.3.2).

Sociaal vertrouwen

Het vertrouwen dat mensen hebben in anderen kan gezien worden als een evaluatie van de samenleving. Het geeft namelijk aan in welke mate mensen ervaren dat ze onderdeel zijn van een samenleving waarin ze vinden dat medeburgers vertrouwd kunnen worden. Als dat niet het geval is, kan dat bijdragen aan het gebrek aan gemeenschapszin en gebrek aan solidariteit. Dat kan leiden tot een negatieve ervaring over de (richting van de) samenleving. Om sociaal vertrouwen te meten, hebben we inwoners gevraagd aan te geven in welke mate ze het eens zijn met de stelling 'De meeste mensen zijn te vertrouwen'.

Politiek vertrouwen

We verwachten dat politiek vertrouwen negatief samenhangt met maatschappelijk onbehagen. De opvatting dat de politiek niet betrouwbaar, niet verantwoordelijk en niet voorspelbaar is, kan leiden tot onzekerheid over de toekomst. Ook kan het bijdragen aan ervaren kwetsbaarheid, omdat de politiek niet de oplossingen kan aandragen die nodig zijn. Verder kan het bijdragen aan het idee dat de politiek niet meer de ideologische sturing kan geven die mensen houvast biedt. Om politiek vertrouwen te meten, hebben we respondenten gevraagd hoeveel vertrouwen ze hebben in de Tweede Kamer.

Ervaren responsiviteit

Een gebrek aan ervaren responsiviteit van de politiek kan bijdragen aan het gevoel dat de politiek niet in staat is de maatschappelijke problemen op te lossen waar we nu voor staan. Het kan zorgen voor een toenemend gevoel van onbeheersbaarheid. Dit alles bij elkaar kan bijdragen aan een sterker gevoel van maatschappelijk onbehagen. We meten ervaren responsiviteit van de politiek in dit onderzoek door het samenvoegen van antwoorden op de volgende drie items:

- 1 'De overheid doet te weinig voor mensen zoals ik.'
- 2 'Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet.'
- 3 'Kamerleden en ministers geven niet veel om wat mensen zoals ik denken.'

In tabel 3.5 is de samenhang weergegeven tussen ervaren wrijving, sociaal en politiek vertrouwen en ervaren responsiviteit en maatschappelijk onbehagen. In tegenstelling tot de opvattingen over politiek-maatschappelijke onderwerpen, waar we een niet-lineair verband verwachtten en vonden, vinden we dat hier niet. We constateren een lineair verband (niet getoond in tabel) en de verbanden zijn in lijn met onze verwachtingen. Mensen met meer maatschappelijk onbehagen geven vaker aan dat er wrijving in de samenleving is, hebben minder sociaal en politiek vertrouwen en ervaren minder responsiviteit in de politiek.

Tabel 3.5 Visies op de maatschappij en politiek en maatschappelijk onbehagen in Nederland, 2019/2020 (in gemiddelden)^{a,b}

	minder ← maatschappelijk onbehagen → meer				gemiddelde
	1 ^e kwartiel	2 ^e kwartiel	3 ^e kwartiel	4 ^e kwartiel	
ervaren wrijving in de samenleving ^c	-0,4	-0,1	0,1	0,4	0
sociaal vertrouwen ^d	6,8	6,5	6,2	5,6	6,3
politiek vertrouwen ^e	6,3	5,3	4,4	3,0	4,7
ervaren responsiviteit van de politiek ^f	0,4	0,1	-0,1	-0,5	0

- a Voor een toelichting op de vier maatschappelijk onbehagengroepen: zie [figuur 2.1 in hoofdstuk 2](#).
- b Er is een significante samenhang tussen alle politiek-maatschappelijke onderwerpen en maatschappelijk onbehagen. In tabel B.3.9 in de bijlage zijn de regressiecoëfficiënten weergegeven.
- c Dit is gebaseerd op een latent construct met de volgende items: 'In elk land is er weleens wrijving tussen sociale groepen. Hoe groot is, volgens u, in Nederland de wrijving tussen de volgende groepen?': arme en rijke mensen, ouderen en jongeren, hoog- en laagopgeleiden, mannen en vrouwen, mensen uit en buiten de Randstad, en moslims en niet-moslims. De antwoordcategorieën van de items lopen van 1 (helemaal geen wrijving) tot 10 (zeer veel wrijving). Ervaren wrijving in de samenleving is een schaal die loopt van -3,5 tot 3,5. Zie tabel B.3.8 in bijlage B.3.4 voor toelichting op de vorming van een latent construct.
- d Dit is gebaseerd op het item 'De meeste mensen zijn te vertrouwen'. De schaal loopt van 1 (zeer mee oneens) tot 10 (zeer mee eens).
- e Dit is gebaseerd op het item 'Hoeveel vertrouwen heeft u op dit moment in de Tweede Kamer?' De schaal loopt van 1 (geen enkel vertrouwen) tot 10 (alle vertrouwen).
- f We meten ervaren responsiviteit van de politiek in dit onderzoek door het samenvoegen van antwoorden op de volgende drie items: 'De overheid doet te weinig voor mensen zoals ik', 'Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet' en 'Kamerleden en ministers geven niet veel om wat mensen zoals ik denken'. Ervaren responsiviteit is een schaal die loopt van -1,2 tot 1,5.

Bron: SCP (ViN'19/'20)

3.6 Verschillende invullingen van maatschappelijk onbehagen

We zagen al dat er in verschillende groepen gemiddeld een ander niveau van maatschappelijk onbehagen bestaat. Daarnaast zijn we benieuwd of er tussen de ideologische groepen verschillen bestaan in de samenhang tussen maatschappelijk onbehagen en inhoudelijke standpunten en visies over de maatschappij en politiek. Dat geeft ons een aanwijzing of maatschappelijk onbehagen tussen de verschillende groepen verschillende inkleuringen heeft. We nemen de vijf ideologische groepen als uitgangspunt en bestuderen of inhoudelijke standpunten en visies over de maatschappij en politiek hierbinnen anders samenhangen met maatschappelijk onbehagen. We benadrukken nogmaals dat dit geen bestaande, vaststaande groepen in de samenleving zijn, en dat er ook andere groepen zijn waar we naar verschillen kunnen kijken.⁷

De belangrijkste bevindingen zijn weergegeven in tabel 3.6.⁸ In de ideologische groepen bestaan verschillen in de samenhang tussen standpunten over politiek-maatschappelijke onderwerpen en maatschappelijk onbehagen. De belangrijkste verschillen zien we bij opvattingen of er te veel of te weinig maatregelen in Nederland worden genomen om klimaatverandering tegen te gaan. Voor de economisch links, cultureel progressieve groep (groep 1) hangt de opvatting dat er *te weinig* wordt gedaan om klimaatverandering tegen te gaan samen met maatschappelijk onbehagen. Bij de economisch links, cultureel conservatieve groep (groep 3) hangt de opvatting dat er *te veel* wordt gedaan aan klimaatverandering samen met maatschappelijk onbehagen. Dit laat zien dat er tussen deze groepen bij houdingen over klimaatverandering een tegengestelde samenhang bestaat met maatschappelijk onbehagen.

Tabel 3.6 Effecten van inhoudelijke opvattingen en visies op maatschappij op maatschappelijk onbehagen, binnen de ideologische profielen, 2019/2020 (in regressiecoëfficiënten)^{a,b,c,d}

	groep 1: economisch links, cultureel progressief	groep 2: liberaal, pro- Europa	groep 3: economisch links, cultureel conservatief	groep 4: brede midden	groep 5: economisch rechts, cultureel conservatief
maatschappelijk onbehagen					
mensen moeten meer verantwoordelijkheid nemen	-0,009	-0,023	-0,020	-0,013	-0,024
Europese eenwording is al te ver gegaan	0,020	0,004	0,046 ⁴	0,007 ³	0,028
allochtonen in Nederland moeten zich geheel aanpassen aan de Nederlandse cultuur ^e	0,010	0,013	-0,004 ⁴	0,011 ³	-0,001 ^{2,3,4}
verschillen in inkomens in ons land moeten groter worden	-0,020	-0,046 ^{3,4,5}	-0,022 ^{2,5}	-0,019 ^{2,5}	-0,002
Nederland doet te veel om klimaatverandering tegen te gaan	-0,017 ^{3,4,5}	-0,005 ³	0,024 ^{1,2,4,5}	-0,001 ^{1,3}	0,008 ^{1,3}
ervaren wrijving	0,060 ^{3,5}	0,043	0,016 ^{1,4}	0,041 ^{3,5}	0,005 ^{1,4}
sociaal vertrouwen	-0,024	0,004	-0,008	-0,008	-0,010
politiek vertrouwen	-0,032 ^{2,4}	-0,056 ¹	-0,046	-0,050 ¹	-0,052
ervaren responsiviteit van de politiek	-0,095 ³	-0,111	-0,176 ^{1,4}	-0,100 ^{3,5}	-0,157 ⁴

Leesvoorbeeld: Het eerste significante cijfer in de tabel (-0,020) betekent dat voor mensen in de economische links, cultureel conservatieve groep (groep 3) de opvatting dat mensen meer verantwoordelijkheid moeten nemen negatief samenhangt met maatschappelijk onbehagen. In deze groep hebben mensen die meer vinden dat mensen meer verantwoordelijkheid moeten nemen dus een lagere mate van maatschappelijk onbehagen. De superscript noten achter de getallen geeft de vergelijking van de coëfficiënten tussen de groepen weer. De eerste superscripten voor groep 1 voor het effect van klimaatverandering (-0,017^{3,4,5}) betekenen dat dit effect significant afwijkt van de effecten voor deze houding voor groep 3, 4, en 5.

- a De *suest*-methode vergelijkt en test verschillen in regressiecoëfficiënten tussen verschillende groepen.
 - b Effecten zijn regressiecoëfficiënten van de lineaire regressie voor de afzonderlijke groepen.
 - c Significante effecten zijn gekleurd (p < 0,05); positieve effecten zijn rood (samenhang met meer onbehagen), negatieve effecten zijn groen (samenhang met minder onbehagen).
 - d De coëfficiënten geven de samenhang tussen de politiek-maatschappelijk opvattingen en visies op de maatschappij met maatschappelijk onbehagen weer, gecontroleerd voor de andere inhoudelijke opvattingen en visies op maatschappij. Effecten zijn niet gestandaardiseerd. Daardoor kunnen coëfficiënten van verschillende items binnen groepen niet vergeleken worden. Vergelijkingen van coëfficiënten tussen groepen zijn wel mogelijk.
 - e In de originele vraagstelling is het woord 'allochtonen' gebruikt. Deze term is inmiddels achterhaald. We hebben het in de tekst daarom over mensen met een migratieachtergrond, maar laten in de tabellen de oorspronkelijke vraagstelling zien.
- 1 Significant verschil met groep 1 op basis van p < 0,05, *suest*-methode.
 - 2 Significant verschil met groep 2 op basis van p < 0,05, *suest*-methode.
 - 3 Significant verschil met groep 3 op basis van p < 0,05, *suest*-methode.
 - 4 Significant verschil met groep 4 op basis van p < 0,05, *suest* methode.
 - 5 Significant verschil met groep 5 op basis van p < 0,05, *suest*-methode.

Bron: SCP (ViN'19/'20)

Bij andere standpunten zijn er binnen de ideologische groepen ook kleine verschillen, al zijn de verbanden niet tegengesteld zoals bij het klimaatstandpunt. Zo hangt de opvatting dat Europese eenwording te ver is gegaan, meer positief samen met maatschappelijk onbehagen bij de economisch links, cultureel conservatieve groep (groep 3) dan bij de brede middengroep (groep 4).

Bij andere visies op maatschappij en politiek zien we eveneens verschillen in de samenhang, al zijn deze nooit tegengesteld. Meer ervaren wrijving zorgt voor meer maatschappelijk onbehagen, maar niet voor elke groep en niet in gelijke mate. Meer sociaal vertrouwen hangt enkel voor de economisch links, cultureel progressieve groep (groep 1) samen met minder maatschappelijk onbehagen, voor de andere groepen vinden we geen significant verband. Voor politiek vertrouwen zien we een negatieve samenhang met maatschappelijk onbehagen voor elke groep. Bij ervaren responsiviteit van de politiek zien we in elke groep dat meer ervaren responsiviteit samenhangt met minder maatschappelijk onbehagen.⁹

Deze resultaten geven een indicatie dat maatschappelijk onbehagen deels overlappende, maar ook verschillende inhoudelijke invullingen heeft voor verschillende ideologische groepen. Soms gaat het daadwerkelijk om tegenovergestelde samenhang, zoals bij klimaatmaatregelen. Ook kan er verschil bestaan tussen groepen in het relatieve belang van inhoudelijke standpunten (zoals bij Europese eenwording) en visies over de maatschappij en politiek (zoals bij ervaren wrijving). Het erkennen dat maatschappelijk onbehagen verschillende invullingen kan hebben voor verschillende groepen, draagt bij aan een beter begrip van dit onbehagen.

3.7 Slot: De veelzijdigheid van onbehagen

In dit hoofdstuk toonden we aan dat maatschappelijk onbehagen samenhangt met politiek-maatschappelijk onderwerpen, maar dat deze samenhang niet voor alle groepen in de samenleving hetzelfde is. Ook zagen we dat visies op de maatschappij en politiek, zoals sociaal vertrouwen en politieke responsiviteit, gerelateerd zijn aan maatschappelijk onbehagen. Uit de resultaten blijkt dat maatschappelijk onbehagen voor verschillende groepen diverse inhoudelijke inkleuringen kan hebben. In dit hoofdstuk hebben we groepen onderscheiden op basis van verschillen in standpunten over politieke kwesties. Ook andere verschillen kunnen belangrijk zijn om onderscheid in maatschappelijk onbehagen beter te begrijpen. Daarom gaan we in hoofdstuk 4 in op de vraag hoe maatschappelijk onbehagen samenhangt met individuele hulpbronnen en de ervaren positie in de maatschappij.

Noten

- ¹ We zagen in hoofdstuk 2 dat maatschappelijk onbehagen, bestaande uit een abstracte reeks aan maatschappelijke bezorgdheden, een valide construct vormt voor iedereen. We vragen mensen zowel een oordeel te geven over de richting die Nederland op gaat, als een reeks van kenmerken van de samenleving te evalueren. Dat gaat om meer algemene kwesties over de richting van de samenleving. Die zijn in eerder onderzoek geïdentificeerd en empirisch gevalideerd (Steenvoorden 2016). Deze meer algemene kwesties onderscheiden we van meer concrete en specifieke politieke kwesties die in dit hoofdstuk naar voren komen.
- ² Zo gebruiken Dekker et al. (2013) instemming met tien vragen over politiek-maatschappelijke onderwerpen om maatschappelijk onbehagen te meten. Ook Vrooman (2016) combineert antwoorden op enquêtevragen op onderwerpen (zoals culturele verschillen en afwijzing van Europese eenwording) tot een maat van maatschappelijk ongenoegen.
- ³ In onze meting van maatschappelijk onbehagen zit een item over de mate van aandacht voor mensen die het financieel minder hebben. Dit item is opgenomen om de toenemende sociaal-economische kwetsbaarheid van burgers in de samenleving te vatten. Het gaat nadrukkelijk om een individuele houding over een maatschappelijke ontwikkeling. Dit sluit aan bij het idee van Elchardus, die stelt dat mensen zich onbehagelijk voelen 'als ondanks alle inspanningen de economische toekomst niet rooskleurig is' (2008). Ook raakt het aan de zorg dat het vangnet steeds minder wordt en het toenemende gevoel van instabiliteit van de positie in de maatschappij. Dit is een van de dimensies binnen de conceptualisering en operationalisering van maatschappelijk onbehagen. Het moet dus een andere houding meten dan opvattingen over het verkleinen of vergroten van inkomensverschillen in Nederland (wat wij meer als een politiek-inhoudelijke houding, ideologische opvatting over ongelijkheid zien). Het is echter niet uitgesloten dat mensen het item uit onze maatschappelijk onbehagenschaal ook als een minder of meer concrete zorg zien over de samenleving. Daarom hebben we maatschappelijk onbehagen ook gemeten *zonder* het item 'In ons land is er voldoende aandacht voor mensen die het financieel minder hebben'. We hebben als robuustheidscheck alle analyses in dit hoofdstuk opnieuw gedraaid met deze alternatieve onbehagenschaal. Alle significante resultaten zoals besproken in dit hoofdstuk blijven staan (resultaten niet getoond).
- ⁴ Zie tabel B.3.1 van de bijlage bij dit hoofdstuk voor de beschrijvende statistiek van de verschillende items.
- ⁵ De relatie tussen Europese eenwording en maatschappelijk onbehagen is ook de sterkste van de onderzochte relaties (zie ook tabel B.3.2).
- ⁶ Bij het benoemen van de profielen kijken we naar de waarden binnen een profiel: welke opvattingen komen samen voor in combinatie met andere opvattingen? Ook bekijken we hoe het ene profiel zich verhoudt tot het andere, op basis van deze opvattingen. De ons inziens opvallende bevindingen hanteren we als leidraad bij de naamgeving van het profiel. Hierbij moet in het achterhoofd gehouden worden dat een profiel niet te herleiden is tot het ene kenmerk dat in de naamgeving naar voren komt (zie ook Elchardus et al. 2009).
- ⁷ We gebruiken groepen uit de latente profielanalyse die geclusterd zijn rondom de inhoudelijk standpunten. Daarom is het ook belangrijk om op te merken dat de spreiding op deze politiek-maatschappelijk standpunten binnen deze groepen kleiner is. Aanvullende analyses (niet getoond) laten zien dat er minder maar nog steeds genoeg relevante spreiding is binnen de groepen.
- ⁸ De politiek-ideologische groepen zijn geen bestaande groepen en de toewijzing tot de profielen is omgeven met een zekere mate van onzekerheid. Bij deze tabel houden we geen rekening met deze onzekerheid.
- ⁹ In de bijlage hebben we niet-lineaire effecten geschat tussen de opvattingen over politiek-maatschappelijk onderwerpen en maatschappelijk onbehagen voor elk van deze groepen (zie tabel B.3.7). De meeste significante effecten (zoals getoond in tabel 3.6) tussen inhoudelijke opvattingen en maatschappelijk onbehagen blijken niet meer kwadratisch te zijn. Toch vinden we nog drie kwadratische samenhangen: voor klimaat bij de economisch links, cultureel conservatieve groep, voor 'allochtonen in Nederland moeten zich geheel aanpassen aan de Nederlandse cultuur' en inkomensverdeling bij de brede middengroep, en voor Europa en klimaat bij de economisch rechts, cultureel conservatieve groep. Dit duidt er dus op dat ook binnen deze groepen verschil bestaat in de relatie tussen inhoudelijke standpunten en maatschappelijk onbehagen.

4 Maatschappelijk onbehagen: verschillen naar individuele hulpbronnen en percepties over de positie in de samenleving

Bram Geurkink en Emily Miltenburg

- Ongelijkheden in maatschappelijk onbehagen bestaan langs verschillende hulpbronnen. Het gaat niet alleen om economische hulpbronnen, maar ook bijvoorbeeld om de toegang tot bepaalde sociale netwerken, culturele voorkeuren en gezondheid. Daarnaast is ook de perceptie van de positie in de maatschappij van belang om verschillen in maatschappelijk onbehagen te verklaren.
- We zien meer maatschappelijk onbehagen bij mensen met minder economische hulpbronnen, kleinere sociale netwerken, minder communicatievaardigheden (digitale vaardigheden en beheersing van de Engelse taal) en minder cultureel elitaire voorkeuren en gedragingen. Ook mensen met een slechtere ervaren gezondheid, mensen die alleen basisonderwijs of vmbo hebben afgerond, mensen met minder ervaren inclusie in de samenleving en mensen met een lagere zelfplaatsing op de maatschappelijke ladder hebben meer maatschappelijk onbehagen.
- Deze hulpbronnen staan niet los van elkaar. Om die samenhang langs verschillende verklaringen beter te onderscheiden, schatten we modellen waarin we verschillende hulpbronnen tegelijkertijd meenemen. Dan blijken een aantal verklaringen met name belangrijk voor maatschappelijk onbehagen. Mensen met een hbo- of wo-opleiding ervaren minder maatschappelijk onbehagen dan mensen met een andere opleiding. Jongeren ervaren minder onbehagen dan ouderen, zelfstandigen ervaren meer onbehagen dan mensen in loondienst en studenten minder. Middeninkomens ervaren meer maatschappelijk onbehagen dan de hoogste en laagste inkomens. Mensen met een groter sociaal netwerk, met meer cultureel elitaire voorkeuren en gedragingen, een betere gezondheid, meer ervaren inclusie in de maatschappij en een hogere maatschappelijke zelfplaatsing hebben minder maatschappelijk onbehagen.

4.1 Inleiding: Maatschappelijk onbehagen ongelijk verdeeld binnen Nederland

In dit hoofdstuk richten we ons meer op het persoonlijke leven. Zo kan maatschappelijk onbehagen samenhangen met hulpbronnen waarover mensen in meerdere of mindere mate beschikken en met percepties over hun positie in de maatschappij (Steenvoorden 2016; Hoff et al. 2021).

We onderscheiden persoonlijke zorgen van zorgen over de samenleving. Dat laatste is maatschappelijk onbehagen; bij persoonlijke zorgen gaat het bijvoorbeeld om het beeld dat iemand heeft over de leefsituatie en persoonlijke omstandigheden. Persoonlijke en maatschappelijke zorgen lopen in de praktijk voor mensen vaak in elkaar over (zie ook § 2.5). De concepten zijn dus verwant, al zijn ze niet inwisselbaar (zie § 2.4). Percepties van bijvoorbeeld de positie in de maatschappij kunnen van invloed zijn op algemene bezorgdheden over de richting van het land. Daarnaast kan de relatie wederkerig zijn. Zo kunnen deze percepties van de eigen positie in de maatschappij ook een gevolg zijn van maatschappelijk onbehagen. Het bestuderen van verbanden tussen persoonlijke omstandigheden en maatschappelijke onbehagen geeft een goed beeld over verschillende zaken: bij wie maatschappelijk onbehagen zich concentreert, welke hulpbronnen en percepties over de positie in de samenleving daar mee samenhangen en welke daarvan het meest bepalend zijn.

We bespreken in dit hoofdstuk eerst welke hulpbronnen en percepties we onderscheiden. Vervolgens bestuderen we in welke mate zij samenhangen met maatschappelijk onbehagen. Dit biedt inzicht in hoe verschillen in de feitelijke en ervaren positie in de maatschappij samenhangen met verschillen in maatschappelijk onbehagen. Inzicht in de ongelijke verdeling van maatschappelijk onbehagen tussen inwoners binnen Nederland vormt de kern van dit hoofdstuk en kan aanknopingspunten bieden hoe maatschappelijk onbehagen en verschillen daarin verminderd kunnen worden.

4.2 Verschillen in maatschappelijk onbehagen

In het publieke debat is er veel aandacht voor maatschappelijk onbehagen. Toch is de wetenschappelijke aandacht slechts gering. Er is daardoor niet veel academisch onderzoek gedaan naar individuele verklaringen van maatschappelijk onbehagen vanuit verschillende objectieve en subjectieve omstandigheden. Wij combineren inzichten uit enkele beschikbare studies (Steenvoorden 2016; Schmeets en Exel 2020; Van der Waal et al. 2017; Tiemeijer en Keizer 2023). Daardoor kunnen we toch enkele verwachtingen formuleren over de verschillen in maatschappelijk onbehagen.

We gaan verschillen in maatschappelijk onbehagen in Nederland vanuit verschillende hoeken bekijken. Ongelijkheid in hulpbronnen is breder dan enkel economische ongelijkheid. Verschillen uiten zich ook via het gevolgde onderwijs (waar zowel economische als culturele hulpbronnen worden toegewezen) (Van de Werfhorst en Kraaykamp 2000), of in de sociale netwerken waar men toegang toe heeft. We bespreken in dit hoofdstuk zeven aspecten die aansluiten bij eerder onderzoek naar verschillen in Nederland (Vrooman et al. 2014, 2023):

- economische hulpbronnen (arbeidsmarktpositie, vermogen, inkomen)
- sociale netwerken (informele en instrumentele sociale netwerken en de steun die mensen daaraan ontnemen)
- communicatievaardigheden (digitale vaardigheden en beheersing van de Engelse taal)
- culturele voorkeuren (luxe uit eten gaan, museum- en theaterbezoek)
- gezondheid (ervaren fysieke en mentale gezondheid en zelfbeeld)
- opleiding
- ervaren positie in de maatschappij (ervaren inclusie en zelfplaatsing op maatschappelijke ladder)

In bijlage B.4.1 is een beschrijving te vinden van alle variabelen gebruikt in dit hoofdstuk. Per verklaring bespreken we hoe ze raakt aan de verschillende dimensies van maatschappelijk onbehagen en brengen we de verhouding met maatschappelijk onbehagen in kaart. We doen eerst zogenoemde bivariate analyses, een beschrijvende toets die toont bij welke groepen maatschappelijk onbehagen meer voorkomt. Later doen we een analyse waarin deze bovenstaande verklaringen tegen elkaar worden getoetst (§ 4.3).

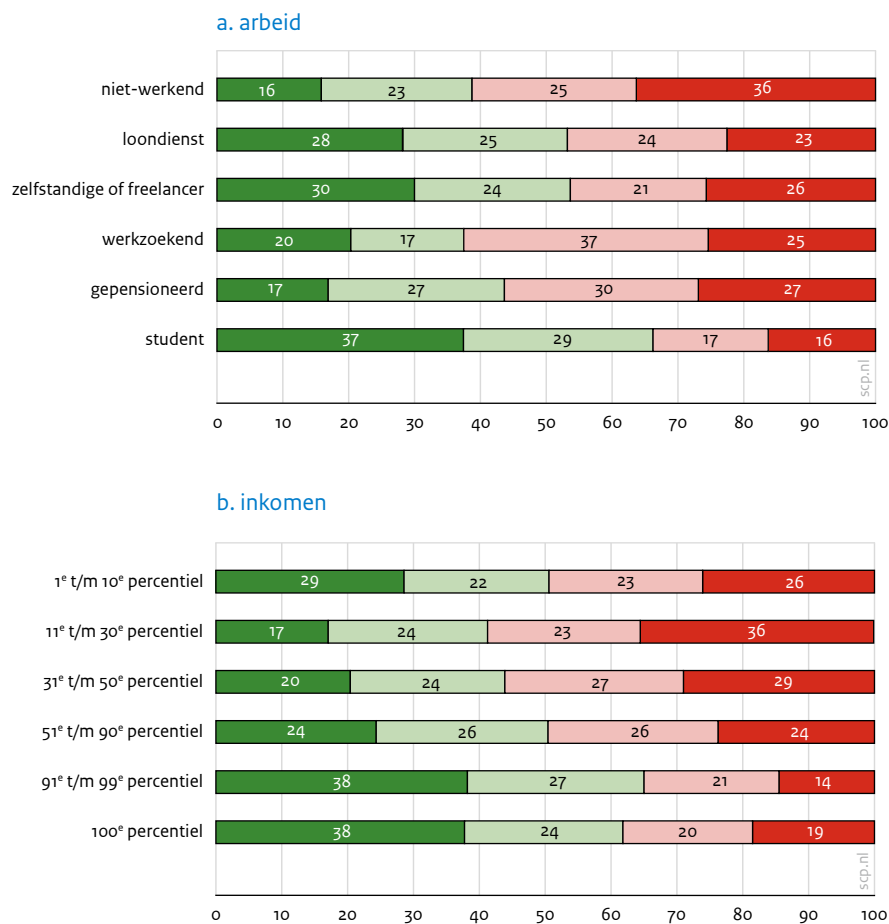
4.2.1 Economische hulpbronnen

Op basis van de literatuur verwachten we dat verschillende economische hulpbronnen van individuen van invloed kunnen zijn op maatschappelijk onbehagen. Mensen met veel economische middelen en stabiliteit hebben naar verwachting minder onzekerheid over de toekomst. Wanneer mensen geen baan hebben, de baan die ze hebben onzeker is, of hun inkomen onder druk staat leidt dat tot meer onzekerheid en daarmee naar verwachting tot meer maatschappelijk onbehagen. Het gaat dan bijvoorbeeld om de ‘onder- en middenklasse die onzeker langs de kant van de arbeidsmarkt (dreigen te) staan’ (Van Vulpen et al. 2016: 40).

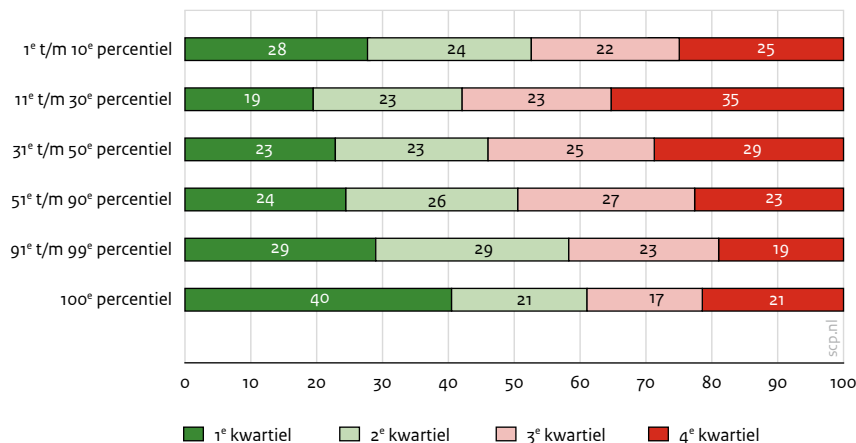
Deze verwachtingen sluiten aan bij enkele bevindingen uit eerder onderzoek. Zo laten Schmeets en Exel (2020) zien dat hogere inkomensgroepen minder maatschappelijk onbehagen hebben dan lagere inkomensgroepen. Ook de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid (2022) bevestigt deze verwachting: gevoelens van onzekerheid in het persoonlijke leven en weinig waargenomen controle houden verband met meer maatschappelijk onbehagen. Hier zien we dus het verband tussen persoonlijke zorgen en zorgen over het land. Steenvoorden (2016) laat deze link eveneens zien: mensen die meer tevreden zijn over de financiële situatie hebben minder maatschappelijk onbehagen.

We richten ons voor de economische verklaringen van maatschappelijk onbehagen op de arbeidssituatie, inkomens en het financieel vermogen. Hierbij zijn er duidelijke patronen zichtbaar (zie figuur 4.1). Ten eerste valt op dat niet-werkenden¹ het meest oververtegenwoordigd zijn bij het hoogste onbehagenkwartiel.^{2,3} Studenten zitten juist vaker in het eerste en tweede kwartiel.⁴ Mensen met meer inkomen⁵ en vermogen zitten over het algemeen vaker in de lagere kwartielen van maatschappelijk onbehagen. Een opvallende uitzondering hierop zijn de laagste inkomens- en vermogensgroepen (1^e t/m 10^e percentiel), waar ook relatief veel mensen in het laagste onbehagenkwartiel zitten.⁶ We zien dus meer onbehagen bij mensen die niet werken, met pensioen zijn of werk zoeken. Dat sluit aan bij onze verwachting dat onzekere economische omstandigheden samenhangen met meer maatschappelijk onbehagen. Bij de multivariate analyse in paragraaf 4.3 gaan we hier verder op in.

Figuur 4.1 Economische verklaringen en maatschappelijk onbehagen, 2019/2020 (in procenten)^{a,b,c}

c. vermogen

- a Voor een toelichting op de vier maatschappelijk onbehagengroepen: zie [figuur 2.1 in hoofdstuk 2](#).
- b De getoonde percentages tellen door afrondingsverschillen niet altijd op tot exact 100%.
- c Niet-werkenden zijn mensen die niet werken en niet op zoek zijn naar werk. Hier kunnen verschillende redenen voor zijn. Zo kan ziekte of arbeidsongeschiktheid de hoofdreden zijn om niet werken. Ook kunnen niet-werkenden bijvoorbeeld vrijwilligerswerk, mantelzorg of zorg voor kinderen verrichten, en/of andere (passieve) bronnen van inkomen hebben, bijvoorbeeld via een partner.

Bron: SCP (ViN'19/'20)

4.2.2 Sociale netwerken

Mensen zijn op verschillende wijze ingebed in sociale netwerken die steun en hulp kunnen bieden om hen vooruit te helpen in het leven (Hoff et al. 2021: 12). Deze netwerken zouden kunnen uitmaken voor de mate van maatschappelijk onbehagen. Onderdeel zijn van bepaalde netwerken kan bijvoorbeeld het gevoel van gemeenschapszin versterken, het gevoel van individualisering verminderen en gevoelens van solidariteit versterken (Adler en Kwon 2009). Het niet hebben van een dergelijk netwerk in het persoonlijke leven kan overslaan op maatschappelijke verwachtingen, resulterend in meer maatschappelijk onbehagen. Ook kan een sociaal netwerk waarop mensen kunnen terugvallen (zoals familie en vrienden) het gevoel van sociaal-economische kwetsbaarheid verkleinen. Wanneer mensen financieel in de problemen komen of andere hulpvragen hebben, kan een sociaal netwerk de negatieve impact daarvan dempen. Onderzoek van de WRR laat zien dat gebrek aan sociale steun een belangrijk onderdeel is van onzekerheid, wat vervolgens weer kan leiden tot meer maatschappelijk onbehagen (Tiemeijer en Keizer 2023).

Om de rol van sociale verklaringen voor het begrijpen van maatschappelijk onbehagen in kaart te brengen, kijken we naar het aantal sociale contacten dat mensen hebben, de mate waarin ze iemand kennen om problemen mee te bespreken en de mate waarin ze mensen met een hogere beroepsstatus in hun netwerk hebben (instrumentele steun). Hierbij zien we ook verschillen (tabel 4.1). Het aantal contacten is het laagst voor mensen in het hoogste onbehagenkwartiel. Zij hebben iets minder vaak iemand waarmee ze persoonlijke zaken kunnen bespreken en ze hebben minder instrumentele steun. Mensen in het laagste onbehagenkwartiel hebben iets meer contacten, gemiddeld iets meer mensen om problemen mee te bespreken en kennen vaker personen met een hogere beroepsstatus. Kortom: mensen met meer informele en instrumentele contacten en steun uit sociale netwerken hebben minder maatschappelijk onbehagen.

Tabel 4.1 Sociale verklaringen en maatschappelijk onbehagen, 2019/2020 (in gemiddelden)^{a,b}

	minder ← maatschappelijk onbehagen → meer				totaal
	1 ^e kwartiel	2 ^e kwartiel	3 ^e kwartiel	4 ^e kwartiel	
aantal contacten ^c	4,7	4,7	4,6	4,4	4,6
problemen bespreken ^d	3,1	2,9	2,9	2,8	2,9
instrumentele steun ^e	1,3	1,0	1,0	0,8	1,0

- a Voor een toelichting op de vier maatschappelijk onbehagengroepen: zie [figuur 2.1 in hoofdstuk 2](#).
- b Er is een significante samenhang tussen alle verklaringen en maatschappelijk onbehagen, zie tabel B.4.1 in de bijlage voor de regressiecoëfficiënten.
- c Aantal contacten wordt gemeten door de gemiddelde waarde te nemen over de hoeveelheid contacten die mensen hebben met familieleden, vrienden, buren en collega's, op een schaal die loopt van 1 (heb ik niet) tot 6 (1 keer per week of vaker).
- d Problemen bespreken wordt gemeten door te vragen naar het aantal mensen (dat niet inwonend is) waarmee respondenten in de afgelopen zes maanden persoonlijke problemen bespraken, op een schaal die loopt van 1 (met niemand) tot 5 (met meer dan vijf personen).
- e Instrumentele steun wordt gemeten door te vragen of mensen vrienden of familie hebben met als beroep burgermeester of lid van Tweede Kamer, arts of advocaat, directeur van een commercieel bedrijf, hoge ambtenaar, of professioneel musicus, artiest of schrijver, op een schaal die loopt van 0 (geen) tot 5 (allen).

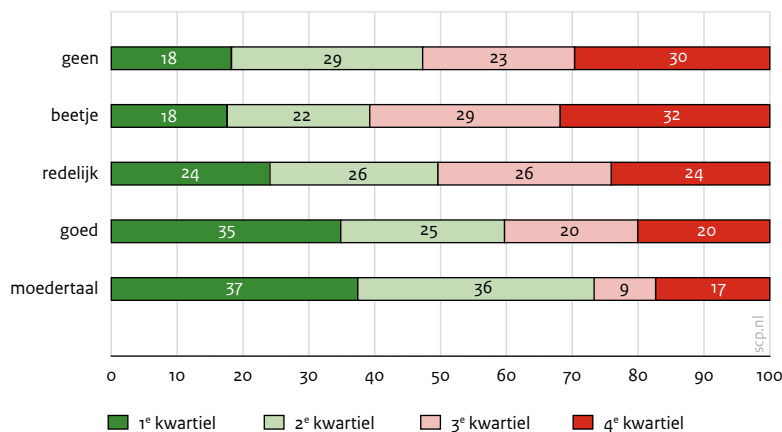
Bron: SCP (ViN'19/'20)

4.2.3 Communicatievaardigheden

In de huidige samenleving zijn bepaalde vaardigheden nodig om richting aan je leven te geven, je weg te vinden in de maatschappij en met complexe problemen om te kunnen gaan (De Voogd en Cuperus 2021). Zo vraagt contact met de overheid en andere instanties steeds vaker om vaardigheden als digitale bekwaamheid. Een gebrek aan zulke vaardigheden kan zorgen voor het gevoel niet mee te kunnen komen. Het kan bijdragen aan onzekerheid over de toekomst en een gebrek aan mogelijkheden om sturing te geven aan je leven. Dat gebrek aan controle of grip op je eigen leven kan vervolgens overslaan op onbehagen over de richting van de samenleving (Tiemeijer en Keizer 2023).

Voor de communicatievaardigheden kijken we naar de beheersing van de Engelse taal en ICT-vaardigheden als indicatie van de mate waarin mensen mee kunnen komen in de veranderende samenleving en hun weg kunnen vinden in de instituties. Voor de Engelse taal blijkt dat vooral mensen met een goede beheersing van het Engels of met Engels als moedertaal vaker in het laagste onbehagenkwartiel zitten (figuur 4.2). Mensen die de Engelse taal niet of een beetje beheersen, zijn juist oververtegenwoordigd zijn in het hoogste kwartiel. Mensen met meer ICT-vaardigheden hebben een lager niveau van maatschappelijk onbehagen (tabel 4.2).

Figuur 4.2 Communicatievaardigheden (beheersing Engelse taal) en maatschappelijk onbehagen, 2019/2020 (in procenten)^{a,b,c}

- a Voor een toelichting op de vier maatschappelijk onbehagengroepen: zie [figuur 2.1 in hoofdstuk 2](#).
- b De getoonde percentages tellen door afrondingsverschillen niet altijd op tot exact 100%.
- c De percentages voor de categorie 'moedertaal' zijn gebaseerd op een klein aantal respondenten ((n)=69) en moeten daarom met voorzichtigheid worden geïnterpreteerd.

Bron: SCP (ViN'19/'20)

Tabel 4.2 Communicatievaardigheden (ICT-vaardigheden) en maatschappelijk onbehagen, 2019/2020 (in gemiddelden)^{a,b}

	minder ← maatschappelijk onbehagen → meer				
	1 ^e kwartiel	2 ^e kwartiel	3 ^e kwartiel	4 ^e kwartiel	totaal
ICT-vaardigheden ^c	2,5	2,2	2,2	2,1	2,2

- a Voor een toelichting op de vier maatschappelijk onbehagengroepen zie [figuur 2.1 in hoofdstuk 2](#).
- b Er is een significante samenhang tussen alle ICT-vaardigheden en maatschappelijk onbehagen, zie tabel B.4.1 in de bijlage voor de regressiecoëfficiënten.
- c ICT-vaardigheden wordt gemeten door te vragen of mensen in staat zijn om op de computer werken met een tekstverwerkingsprogramma, een programma te installeren op een computer, de beveiliging op een computer te regelen, op een schaal die loopt van 0 (geen) tot 3 (alle drie).

Bron: SCP (ViN'19/'20)

4.2.4 Culturele voorkeuren

Ongeschreven codes begrijpen en erop aansluiten, je weg vinden binnen politieke en niet-politieke instituties: ook het kennen van de manier van doen en de 'regels van het spel' kan verschillen in maatschappelijk onbehagen verklaren. We verwachten dat mensen met voorkeuren en gedragingen die meer cultureel elitair zijn beter volgens de regels van het spel handelen en daarom gemakkelijker hun weg vinden binnen instituties (Lareau 2015: 2; Bourdieu 1984). Mensen met minder cultureel elitaire voorkeuren hebben 'beperkte mogelijkheden om met succes en minder frustratie hun weg te vinden in basisinstituties' (Van der Waal et al. 2017: 13). De ervaring van mensen dat ze binnen instituties hun doelen minder kunnen bereiken, kan bijdragen aan het idee dat ze geen invloed uitoefenen op hun eigen toekomst. Hier geldt hetzelfde als bij communicatievaardigheden: het gebrek aan controle of grip op je eigen leven kan vervolgens doorwerken in maatschappelijk onbehagen (Tiemeijer en Keizer 2023).

De ervaring raakt aan ervaren collectieve machteloosheid, een van de centrale elementen van maatschappelijk onbehagen. Eerder onderzoek naar de rol van 'affiniteit met elitecultuur' laat zien dat deze verklaringen goed in staat kunnen zijn om de verschillen in maatschappelijk onbehagen te verklaren (Van der Waal et al. 2017). Noordzij et al. laten zien dat een gebrek aan cultureel elitaire voorkeuren en gedragingen eveneens bijdraagt aan het gevoel miskend te worden door politici (2021). Ook dat gevoel niet te voldoen of je niet te kunnen vinden in de culturele voorkeuren van (politieke) elites kan ervaren machteloosheid voeden.

Voor de culturele voorkeuren bekijken we of mensen luxe uit eten zijn geweest⁷ en of ze naar een klassiek concert, museum of toneelvoorstelling zijn geweest (tabel 4.3). Bij levensstijlindicatoren zien we dat mensen met meer maatschappelijk onbehagen iets minder vaak luxe uit eten gaan en ook, in enigszins mindere mate, minder vaak een klassiek concert, museum, of toneel bezoeken.

Tabel 4.3 Culturele verklaringen en maatschappelijk onbehagen, 2019/2020 (in gemiddelden)^{a,b}

	minder ← maatschappelijk onbehagen → meer				totaal
	1 ^e kwartiel	2 ^e kwartiel	3 ^e kwartiel	4 ^e kwartiel	
luxe uit eten ^c	1,5	1,3	1,3	1,2	1,3
bezoek klassiek concert, museum, toneel ^d	1,3	1,3	1,3	1,2	1,3

a Voor een toelichting op de vier maatschappelijk onbehagengroepen: zie [figuur 2.1 in hoofdstuk 2](#).

b Er is een significante samenhang tussen de culturele verklaringen en maatschappelijk onbehagen, zie tabel B.4.1 in de bijlage voor de regressiecoëfficiënten.

c Luxe uit eten wordt gemeten door respondenten te vragen of en hoe vaak ze in het afgelopen jaar in een restaurant voor meer dan 100 euro per persoon (excl. drank) uit eten zijn geweest, op een schaal die loopt van 1 (nee) tot 6 (ja, meer dan 10 keer).

d Bezoek klassiek concert, museum, toneel wordt gemeten het gemiddelde te berekenen van de score op hoe vaak mensen in de afgelopen twaalf maanden een bezoek hebben gebracht aan een klassiek concert, een kunstmuseum, of een toneelstuk, op een schaal die loopt van 1 (zelden of nooit) tot 5 (1x per week of vaker).

Bron: SCP (ViN'19/'20)

4.2.5 Gezondheid

Bij gezondheidsverklaringen gaat het erom hoe mensen om kunnen gaan met bepaalde uitdagingen in de samenleving. Een slechtere fysieke of mentale gezondheid kan het gevoel voeden dat mensen niet mee kunnen komen in een veranderende samenleving. Het kan leiden tot een pessimistisch beeld over de toekomst en het kan percepties van sociaal-economische kwetsbaarheid versterken, wat maatschappelijk onbehagen kan vergroten. Dat ervaren gezondheid een belangrijke factor is in het begrijpen van onzekerheid, blijkt ook uit onderzoek van de WRR (Tiemeijer en Keizer 2023). Hierin wordt aangetoond dat een lagere ervaren gezondheid kan bijdragen aan meer onzekerheid en daarmee aan meer maatschappelijk onbehagen.

Voor de gezondheidsverklaringen onderzoeken we ervaren fysieke en mentale gezondheid, waarbij we voor mentale gezondheid kijken naar zelfbeeld en het ervaren van somberheid of depressieve gevoelens. Mensen in het laagste onbehagenkwartiel hebben gemiddeld genomen een betere ervaren fysieke gezondheid (tabel 4.4). Eenzelfde patroon zien we bij het zelfbeeld van mensen: in het laagste onbehagenprofiel hebben mensen een positiever zelfbeeld. Voor gevoelens van somberheid en depressiviteit vinden we een positief verband met onbehagen. Waar in het laagste onbehagenkwartiel een op de zes mensen aangeeft weleens sombere of depressieve gedachten te hebben gehad in de afgelopen twaalf maanden, is dat voor de mensen in het hoogste onbehagenkwartiel bijna het dubbele: een op de drie. Deze resultaten laten zien dat een slechtere ervaren gezondheid samengaat met hogere niveaus van maatschappelijk onbehagen.

Tabel 4.4 Gezondheid en maatschappelijk onbehagen, 2019/2020 (in gemiddelden en procenten)^{a,b}

	minder ← maatschappelijk onbehagen → meer				totaal
	1 ^e kwartiel	2 ^e kwartiel	3 ^e kwartiel	4 ^e kwartiel	
ervaren fysieke gezondheid ^c	4,0	3,8	3,8	3,6	3,8
zelfbeeld ^d	7,9	7,6	7,3	7,2	7,5
depressiviteit (%) ^e	17	17	24	33	23

- a Voor een toelichting op de vier maatschappelijk onbehagengroepen: zie [figuur 2.1 in hoofdstuk 2](#).
- b Er is een significante samenhang tussen gezondheid en maatschappelijk onbehagen, zie tabel B.4.1 in de bijlage voor de regressiecoëfficiënten.
- c Ervaren fysieke gezondheid wordt gemeten door het samenvoegen van de vragen wat mensen over het algemeen van hun gezondheid vinden, op een schaal die loopt van 1 (uitstekend) tot 5 (slecht) en of mensen door hun gezondheid worden beperkt bij het traplopen, op een schaal van 1 (ja, ernstig beperkt) tot 3 (nee, helemaal niet beperkt). De omgerekende uiteindelijke schaal loopt van 1 tot 5.
- d Zelfbeeld wordt gemeten door het gemiddelde te berekenen van de score op de uitspraak 'Ik heb veel zelfvertrouwen' en de uitspraak 'Ik heb een negatief beeld van mijzelf', op een schaal van 1 (zeer mee oneens) tot 10 (zeer mee eens).
- e Depressiviteit wordt gemeten door respondenten te vragen of ze in het afgelopen jaar een periode van minstens twee weken achter elkaar erg somber of depressief waren, op een schaal die loopt van 0 (nee) tot 1 (ja).

Bron: SCP (ViN'19/'20)

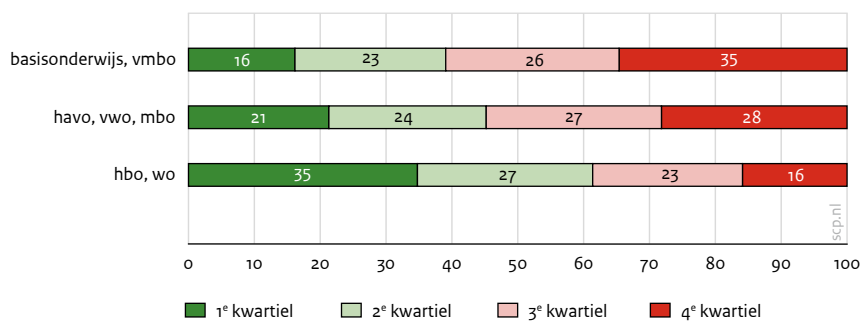
4.2.6 Opleiding

Een vaak besproken scheidslijn in Nederland is die tussen mensen die alleen basisonderwijs of vmbo hebben afgerond en mensen met een hbo- of wo-opleiding. Hierbij bestaan er vaak andere beelden over maatschappij en politiek. Zo is er een sterk verband tussen opleiding en maatschappelijk onbehagen (Steenvoorden 2016; Schmeets en Exel 2020) en zijn bij veel maatschappelijke en politieke ongelijkheden de opleidingsverschillen groot (zie bv. Bovens et al. 2014; Van de Werfhorst 2015). Lang werd gedacht dat opleiding vooral onder de economische verklaringen geschaard moest worden; opleiding bepaalt namelijk in grote mate wat voor soort baan mensen krijgen en daarmee hun financiële situatie. Die veronderstelling wordt echter door verschillende onderzoeken in twijfel getrokken (zie bv. Van der Waal et al. 2017; Van de Velde en Pauwels 2010). Naast de samenhang tussen opleiding en economische positie, hangt opleiding ook samen met sociale en culturele aspecten. De genoten opleiding bepaalt voor een groot deel welke mensen je ontmoet, zowel tijdens het onderwijs als in het (werkzame) leven erna. Door verschillen in opleiding worden mensen gesocialiseerd in andere omgevingen: ze krijgen andere contacten en culturele voorkeuren en leren andere (communicatie)vaardigheden. Verder hebben mensen met een hbo- of wo-opleiding over het algemeen een betere gezondheid (Eide en Showalter 2011).

Opleiding werkt via andere hulpbronnen door op maatschappelijk onbehagen, maar kan ook nog een zelfstandige invloed hebben. Zo kunnen bijvoorbeeld mensen met een hbo- of wo-opleiding zich beter redden in een steeds complexer wordende wereld (Van den Broek 2016). Ook zijn werkenden met een hbo- of een wo-opleiding meer geneigd bij te leren via opleidingen, cursussen of trainingen, wat hen beter zou moeten voorbereiden op de toekomst ('leven lang leren') (Maslowski 2019). Net als we bij culturele voorkeuren bespraken, kunnen deze vaardigheden bijdragen aan ervaren grip op het eigen leven en minder maatschappelijk onbehagen. Een andere mogelijke verklaring voor een overgebleven effect van opleiding op maatschappelijk onbehagen is politieke socialisatie op school, of zelfs al eerder (Hooghe et al. 2015; Neundorf et al. 2016; Kam en Palmer 2008). Het gaat dan niet zozeer de vergaarde kennis op basis van schoolvakken, maar de sociale omgeving van de school of de thuisomgeving. Scholieren op verschillende soorten scholen komen in aanraking met andere vrienden en vrijetijdsbestedingen. Deze socialisatie (en selectie, zie Van de Werfhorst 2015) zorgt voor andere houdingen, normen en perspectieven op de wereld (Bovens 2015; Elchardus et al. 2013).

We kijken naar verschillen in opleiding. Mensen met een hbo- of wo-diploma hebben gemiddeld genomen minder maatschappelijk onbehagen (figuur 4.3). Mensen die alleen basisonderwijs of vmbo hebben afgerond zijn oververtegenwoordigd in het hoogste onbehagenkwartiel en ondervertegenwoordigd in het laagste onbehagenkwartiel; bij mensen met hbo- en wo-opleiding is dat juist andersom. Mensen met een havo-, vwo- of mbo-diploma houden daarin een middenpositie.

Figuur 4.3 Opleiding en maatschappelijk onbehagen, 2019/2020 (in procenten)^{a,b,c,d}

- a Voor een toelichting op de vier maatschappelijk onbehagengroepen: zie [figuur 2.1 in hoofdstuk 2](#).
- b We hanteren een driedeling op basis van afgeronde opleiding: 1. alleen basisonderwijs, vmbo of mbo 1 afgerond; 2. ook havo, vwo of mbo 2/3/4 afgerond; 3. ook hbo of wo afgerond.
- c De getoonde percentages per onbehagengroep tellen door afrondingsverschillen niet altijd op tot exact 100%.
- d De verschillen tussen alle groepen zijn significant.

Bron: SCP (ViN'19/'20)

4.2.7 Ervaren inclusie en zelfplaatsing in de maatschappij

We kijken voor de vraag wie meer of minder maatschappelijk onbehagen heeft niet alleen naar feitelijke hulpbronnen en omstandigheden in het persoonlijke leven, maar ook naar ervaren omstandigheden. Niet alleen de daadwerkelijke economische positie, sociale netwerken en culturele voorkeuren kunnen van invloed zijn, maar ook het beeld van waar iemand staat in de samenleving kan doorwerken in de houding over de maatschappij (vgl. Gidron en Hall 2017). Op het eerste oog zijn deze percepties conceptueel verwant aan maatschappelijk onbehagen. We kunnen deze concepten echter onderscheiden door te kijken naar het object (zie [§ 2.4](#)). Bij deze concepten vormen de eigen capaciteiten, mentale gesteldheid of de percepties van een positie van het individu het object. Dit zijn individuele percepties over de *persoonlijke* situatie, terwijl het bij maatschappelijke onbehagen individuele zorgen over de *maatschappelijke* situatie zijn. We verwachten dat iemands onzekerheden over maatschappelijke ontwikkelingen en de staat van de samenleving gevoed kan worden door de eigen leefsituatie en omstandigheden (Steenvoorden 2016: 247).

We verwachten dat meer ervaren inclusie in de maatschappij samenhangt met minder maatschappelijk onbehagen. Het gevoel erbij te horen, mee te tellen en onderdeel te zijn van Nederland kan ervoor zorgen dat mensen meer gemeenschapszin hebben. Dat kan doorwerken in de opvatting dat het met de samenleving zo slecht nog niet gaat. Zelfplaatsing in de maatschappij zegt iets over hoe mensen hun eigen positie zien ten opzichte van anderen in de maatschappij. Een positievere blik op de eigen positie kan het gevoel dempen dat de samenleving in verval is. Als je het idee hebt dat je een relatief lage positie hebt in de samenleving, kan dat raken aan het beeld dat steeds meer mensen een meer onzekere positie hebben in de maatschappij. Een lagere ervaren positie in de maatschappij kan het gevoel van gebrek aan sociale mobiliteit versterken en doorwerken in maatschappelijk onbehagen. Zo blijkt uit onderzoek dat neerwaartse mobiliteit invloed heeft op evaluaties van de politiek en samenleving. Mensen ervaren dit als falen en geven het politieke systeem, maar ook de samenleving, de schuld. De persoonlijke ervaring kan dan overslaan naar de maatschappelijke zorg (Daenekindt et al. 2018).

Specifiek kijken we naar ervaren inclusie in de maatschappij (de mate waarin mensen zich onderdeel van de samenleving voelen)⁸ en zelfplaatsing in de maatschappij (welke relatieve sociale positie mensen zichzelf toedichten). In tabel 4.5 is de relatie tussen de percepties over de positie in de maatschappij en maatschappelijk onbehagen weergegeven. De ervaren inclusie in de maatschappij is het hoogst voor mensen in het eerste en dus laagste onbehagenkwartiel. Daarentegen ervaren mensen in hogere kwartielen, dus met meer maatschappelijk onbehagen, minder inclusie in de samenleving. Voor de zelfplaatsing vinden we een vergelijkbaar patroon. Mensen in het laagste onbehagenkwartiel plaatsen zichzelf gemiddeld genomen hoger op de maatschappelijke ladder dan mensen in hogere kwartielen. Ook de percepties over de positie in de maatschappij laten dus een duidelijke samenhang zien met maatschappelijk onbehagen.

Tabel 4.5 Ervaren inclusie en zelfplaatsing in de maatschappij en maatschappelijk onbehagen, 2019/2020 (in gemiddelden)^{a,b}

	minder ← maatschappelijk onbehagen → meer				totaal
	1 ^e kwartiel	2 ^e kwartiel	3 ^e kwartiel	4 ^e kwartiel	
ervaren inclusie in de maatschappij ^c	0,5	0,2	0,0	-0,6	0,0
zelfplaatsing in de maatschappij ^d	7,1	6,8	6,5	6,0	6,6

- a Voor een toelichting op de vier maatschappelijk onbehagengroepen: zie [figuur 2.1 in hoofdstuk 2](#).
- b Er is een significante samenhang tussen ervaren inclusie en zelfplaatsing en maatschappelijk onbehagen; zie tabel B.4.1 in de bijlage voor de regressiecoëfficiënten.
- c Ervaren inclusie in de maatschappij wordt gemeten door het samenvoegen van antwoorden op de volgende drie items: 'Ik heb het gevoel dat ik er helemaal bij hoor in Nederland', 'Ik heb het gevoel dat ik voor de samenleving evenveel meetel als andere burgers', 'Ik voel me buiten de Nederlandse samenleving staan'. De uiteindelijke schaal loopt van -5,216 tot 2,126. Zie tabel B.4.2 voor de factoranalyse.
- d Zelfplaatsing in de maatschappij wordt gemeten door antwoorden op het volgende item: 'Er zijn mensen die eerder tot de onderlaag van onze maatschappij behoren en mensen die eerder tot de bovenlaag behoren. Hiernaast staat een schaal die loopt van de onderlaag (score 0) tot de bovenlaag (score 10). Waar zou u zichzelf op dit moment plaatsen op deze schaal? 0 Onderlaag van onze maatschappij – 10 Bovenlaag van onze maatschappij.'

Bron: SCP (ViN'19/'20)

4.3 Verklaringen voor maatschappelijk onbehagen

4.3.1 Van bivariate naar multivariate analyses

De beschrijvingen van paragraaf 4.2 langs verschillende hulpbronnen en percepties over de positie in de samenleving geven een eerste beeld welke groepen in de Nederlandse samenleving meer of minder maatschappelijk onbehagen ervaren. Toch vertellen deze beschrijvingen niet het volledige verhaal. Het zijn zogenoemde bivariate analyses, waarbij we niet tegelijkertijd rekening houden met andere achtergrondkenmerken. Toch kan er samenhang bestaan langs verschillende verklaringen. Veel van deze hulpbronnen houden verband met elkaar. Zo hebben bijvoorbeeld mensen met een hbo- of wo-opleiding over het algemeen een betere gezondheid. En het kan bijvoorbeeld zo zijn dat inkomen een positieve relatie laat zien met maatschappelijk onbehagen, maar dat het niet zozeer om het inkomen gaat, maar om het hebben van een baan. Om die samenhang langs verschillende verklaringen beter te onderscheiden, zijn modellen nodig waarin verschillende verklaringen tegelijkertijd worden meegenomen. Zo kunnen we de relatieve verklaringskracht testen. Deze zogenoemde multivariate analyses komen in deze paragraaf aan bod.

Een belangrijke kanttekening hierbij is dat we in theorie individuele en maatschappelijke zorgen kunnen onderscheiden, maar dat dit in de praktijk vaak anders werkt (zie ook § 4.1). Zorgen lopen voor mensen in elkaar over en de relatie kan wederkerig zijn: percepties over de positie in de maatschappij kunnen ook een gevolg zijn van maatschappelijk onbehagen. Daar komt bij dat ook hulpbronnen invloed hebben op deze percepties over inclusie in de maatschappij en zelfplaatsing. Wanneer mensen bijvoorbeeld veel inkomen en vermogen hebben, kunnen ze voelen dat ze hoger op de sociale ladder staan, en mensen met een groter en sterker sociaal netwerk kunnen meer inclusie in de maatschappij ervaren. Daarom voegen we deze verklaringen over de ervaren positie pas na de objectieve hulpbronnen toe aan de analyse en interpreteren we de resultaten met extra voorzichtigheid.

4.3.2 Acht modellen met multivariate analyses

In tabel 4.6 is de opbouw van de multivariate analyse te zien. We beginnen met opleiding als verklaring voor verschillen in maatschappelijk onbehagen en voegen in acht modellen meerdere verklaringen toe, zoals de financiële situatie, sociale contacten, culturele voorkeuren en gezondheid (zie § 4.2.6). Zo kunnen we kijken of er een losstaande invloed is van de opleiding die iemand heeft genoten, of dat het vooral ligt aan de voorkeuren, hulpbronnen en contacten die daaruit voortkomen. Deze stapsgewijze analyse biedt inzicht in de relatieve verklaringskracht van de verschillende verklaringen die we al bivariaat in kaart hebben gebracht.

Model 1 draait om opleiding. Hierbij blijkt dat, in vergelijking met hbo- en wo-opgeleiden, mensen die alleen basisonderwijs of vmbo hebben afgerond meer maatschappelijk onbehagen hebben. Dat geldt in mindere mate ook voor mensen met een havo-, vwo-, of mbo-diploma.⁹

In **model 2** voegen we geslacht en leeftijd toe. Mensen tussen de 50 en 64 jaar zijn hierbij onze referentiecategorie. In vergelijking met deze categorie hebben alle jongere leeftijdsgroepen minder maatschappelijk onbehagen. Ook hebben mannen een lager niveau van maatschappelijk onbehagen dan vrouwen, maar dat verschil is klein.

In **model 3** voegen we de economische hulpbronnen toe: arbeidssituatie, inkomen en vermogen. Dit is al gecontroleerd voor opleiding, leeftijd en geslacht. Bij inkomen en vermogen bestaat onze referentiecategorie uit mensen met een inkomen in het 51^e tot en met 90^e percentiel. Hierbij valt op dat het maatschappelijk onbehagen van de hoge inkomens (91^e t/m 99^e percentiel) lager is dan van de referentiecategorie. Bij vermogen blijkt dat de groep tussen het 11^e en 30^e percentiel een hogere mate van onbehagen heeft dan de referentiecategorie. De verwachting voor deze economische hulpbronnen was dat minder economisch kapitaal kan bijdragen aan economische onzekerheid en vervolgens voor meer maatschappelijk onbehagen kan zorgen. Dit komt niet heel sterk naar voren in de analyses. Bij de arbeidssituatie zijn er geen significante verschillen tussen werkzoekenden en mensen in loondienst. Wel significant is de uitkomst dat niet-werkenden en gepensioneerden meer maatschappelijk onbehagen hebben dan mensen in loondienst. Deze verschillen blijven staan als we controleren voor inkomen en vermogen. Dat duidt erop dat er nog een ander, niet-financieel aspect is aan het hebben van een baan dat bijdraagt aan minder maatschappelijk onbehagen.

In **model 4** komen de sociale verklaringen erbij. De meeste al gevonden verbanden blijven hierbij overeind. De sociale verklaringen spelen daarnaast ook nog een rol. Zo blijkt dat het hebben van meer sociale contacten en het kennen van mensen met een hogere beroepsstatus (instrumentele steun) samenhangt met lagere niveaus van maatschappelijk onbehagen. Dat is in lijn met onze verwachtingen. We vinden geen samenhang tussen de mate waarin mensen iemand kennen om problemen mee te bespreken en maatschappelijk onbehagen.

In **model 5** voegen we communicatievaardigheden toe. ICT-vaardigheden hebben geen significante relatie met maatschappelijk onbehagen. Mensen die de Engelse taal redelijk beheersen zijn onze referentie-categorie. In vergelijking met deze categorie hebben mensen met Engels als moedertaal significant minder onbehagen. Als we een redelijk niveau van Engels vergelijken met mensen die geen Engels spreken, blijkt dat ook die laatste groep een significant lager niveau van maatschappelijk onbehagen heeft. Onze verwachting was echter dat een hoger niveau van Engels samen zou hangen met een lager niveau van maatschappelijk onbehagen.

In **model 6** kijken we naar culturele voorkeuren: luxe uit eten en bezoek aan een klassiek concert, museum, toneelvoorstelling. Deze levensstijlindicatoren blijken relevant te zijn voor maatschappelijk onbehagen. Mensen met voorkeuren en gedragingen die als meer cultureel elitair worden beschouwd, ervaren minder maatschappelijk onbehagen dan mensen die voorkeuren en gedragingen hebben die als minder cultureel elitair worden gezien.

In **model 7** voegen we de gezondheidsverklaringen toe. Ervaren fysieke gezondheid en zelfbeeld hangen negatief samen met maatschappelijk onbehagen: mensen die een betere gezondheid en een beter zelfbeeld hebben, hebben lagere niveaus van maatschappelijk onbehagen. Mensen die gevoelens hebben of hadden van somberheid of depressie ervaren meer maatschappelijk onbehagen. Om maatschappelijk onbehagen te begrijpen, blijkt (ervaren) gezondheid een belangrijke factor te zijn.

In **model 8** voegen we tot slot ervaren inclusie en zelfplaatsing in de maatschappij toe. In dit model zijn alle verklaringen toegevoegd en daarmee kunnen we iets over het relatieve belang van elk van de verklaringen zeggen om de verschillen in maatschappelijk onbehagen beter te begrijpen. Ten eerste blijkt dat mensen die zichzelf meer onderdeel voelen van de maatschappij, minder maatschappelijk onbehagen ervaren. Mensen die zichzelf hoger op de maatschappelijke ladder plaatsen, hebben eveneens minder onbehagen over de richting van de samenleving. Hierbij hebben we dus al rekening gehouden met het gegeven dat mensen met een betere gepercipieerde positie in de maatschappij mogelijk ook meer hulpbronnen tot hun beschikking hebben.

4.3.3 *Vergelijking tussen de modellen*

We kunnen het laatste model met alle verklaringen vergelijken met eerdere modellen waarin ze nog niet allemaal waren opgenomen. Het uiteindelijke model, waarin opleiding, geslacht en leeftijd nog steeds significant met maatschappelijk onbehagen samenhangen, heeft een substantieel betere verklaringskracht (23% verklaarde variantie) dan het model waar enkel opleiding en achtergrondkenmerken zijn meegenomen (9%). De toevoeging van gezondheidsverklaringen en ervaren inclusie en zelfplaatsing in de maatschappij leidt tot de grootste toename in verklaarde variantie. Die vergelijking tussen modellen zegt daarnaast iets over welke correlaties overeind blijven wanneer rekening gehouden wordt met andere factoren. Op basis van het eindmodel bespreken we of de bevindingen in lijn zijn met eerder geformuleerde verwachtingen over de samenhang met maatschappelijk onbehagen.

In vergelijking met het model zónder de ervaren positie in de samenleving, blijkt dat in het eindmodel de verschillen tussen niet-werkenden en mensen in loondienst niet meer significant zijn, en dat juist zelfstandigen of freelancers meer maatschappelijk onbehagen hebben. Dat sluit aan bij onze verwachting dat economische onzekerheid kan bijdragen aan maatschappelijk onbehagen. Dat zouden we dan echter ook verwachten voor mensen die werkzoekend zijn en/of geen baan hebben, maar daar vinden we geen effect. Studenten hebben vaak ook een onzekere financiële situatie, maar zij hebben juist minder maatschappelijk onbehagen, ook als we voor opleiding en leeftijd controleren.

Bij de inkomensgroepen zien we dat middeninkomens meer maatschappelijk onbehagen hebben dan hogere inkomens. Dat is in lijn met onze verwachtingen en de resultaten van de bivariate analyses. We zien echter ook dat middeninkomens meer maatschappelijk onbehagen hebben dan de groep met de laagste inkomens. Dit valt niet te rijmen met onze verwachting dat hogere inkomens minder maatschappelijk onbehagen zouden hebben. Mogelijk is hier een ander mechanisme van kracht. Zo zijn de perceptie dat sociaal-economische kwetsbaarheid van burgers toeneemt en de vrees voor verminderende sociale bescherming door de verzorgingsstaat een dimensie van maatschappelijk onbehagen (zie § 2.3). Deze ervaren toenemende instabiliteit van de positie brengt veel onzekerheid met zich mee en is mogelijk vooral toepasbaar op middeninkomens (Steenvoorden 2015). De middenklasse heeft de verzorgingsstaat namelijk nodig om haar positie in de maatschappij te behouden. Bij ziekte of werkloosheid zorgt sociale zekerheid ervoor dat mensen hun inkomen behouden; onderwijs zorgt ervoor dat hun kinderen de maatschappelijke ladder kunnen beklimmen (Engbersen et al. 2017). Maar die zekerheid vanuit de verzorgingsstaat kan steeds minder geboden worden (Vrooman 2016). Daardoor ervaart de middeninkomensgroep mogelijk een toenemende instabiliteit van de positie, de zogenoemde ‘fear of falling’ (Ehrenreich 1998), en dus meer maatschappelijk onbehagen. Het is dan niet zozeer het inkomen zelf dat een verklaring biedt voor meer maatschappelijk onbehagen, maar de positie in de samenleving en de angst voor neerwaartse mobiliteit (zie ook Kurer en Palier 2019).

Een aantal van de eerder gevonden verbanden zijn niet langer significant als alle verklaringen in het laatste model zijn toegevoegd. Dit betekent niet dat deze verklaringen niet langer relevant zijn. Het zegt bijvoorbeeld nog steeds iets over waar ongelijkheden in maatschappelijk onbehagen zich concentreren. Ook vinden we dat dat niet alleen objectieve maatstaven relevant zijn voor maatschappelijk onbehagen, maar ook percepties daarvan. Deze percepties kunnen eveneens bijdragen aan een beter begrip van bij wie maatschappelijk onbehagen voorkomt. In het laatste model zien we nog steeds een samenhang van maatschappelijk onbehagen met het aantal sociale contacten en bezoek aan een concert, museum of toneelvoorstelling. Mensen met een groter sociaal netwerk en voorkeuren die meer cultureel elitair zijn, hebben minder maatschappelijk onbehagen. Ook hebben mensen die Engels als moedertaal hebben en mensen die geen Engels spreken minder onbehagen dan mensen die de Engelse taal redelijk spreken. Voor de gezondheidsverklaringen blijken in het laatste model enkel het zelfbeeld en depressieve gevoelens van belang. Mensen met een beter zelfbeeld hebben minder maatschappelijk onbehagen; mensen met sombere of depressieve gevoelens juist meer. Inclusie in de maatschappij en zelfplaatsing hangen negatief samen met maatschappelijk onbehagen.

Tabel 4.6 Verklaringen van maatschappelijk onbehagen, 2019/2020 (in regressiecoëfficiënten)^{a,b,c}

	1	2	3	4	5	6	7	8
	opleiding	+ achtergronden	+ economische hulpbronnen	+ sociale netwerken	+communicatie-vaardigheden	+ culturele voorkeuren	+ gezondheid	+ ervaren inclusie en zelfplaatsing in de maatschappij
opleiding: vergeleken met hbo, wo								
<i>basisonderwijs, vmbo</i>	0,181*	0,159*	0,119*	0,105*	0,116*	0,109*	0,103*	0,073*
<i>havo, vwo, mbo</i>	0,138*	0,146*	0,128*	0,118*	0,117*	0,113*	0,109*	0,087*
geslacht: man vergeleken met vrouw		-0,024*	-0,016	-0,021	-0,023	-0,025*	-0,011	-0,028*
leeftijd: vergeleken met 50-64 jaar								
<i>18-24 jaar</i>		-0,130*	-0,073*	-0,074*	-0,075*	-0,085*	-0,096*	-0,113*
<i>25-34 jaar</i>		-0,081*	-0,090*	-0,080*	-0,080*	-0,086*	-0,095*	-0,114*
<i>35-49 jaar</i>		-0,048*	-0,055*	-0,049*	-0,050*	-0,051*	-0,053*	-0,063*
<i>65-74 jaar</i>		-0,008	-0,054	-0,051	-0,045	-0,033	-0,022	0,006
<i>≥ 75 jaar</i>		-0,044	-0,101*	-0,091*	-0,067	-0,051	-0,041	0,018
economische hulpbronnen								
arbeid: vergeleken met loondienst								
<i>niet-werkend</i>			0,081*	0,058*	0,063*	0,063*	0,038	0,002
<i>zelfstandige of freelancer</i>			0,033	0,040*	0,039	0,042*	0,044*	0,041*
<i>werkzoekend</i>			0,053	0,045	0,045	0,046	0,019	-0,009
<i>gepensioneerd</i>			0,074*	0,063*	0,060*	0,065*	0,055	0,044
<i>student</i>			-0,089*	-0,089*	-0,090*	-0,086*	-0,084*	-0,070*
inkomen: vergeleken met 51 ^e t/m 90 ^e percentiel								
<i>1^e t/m 10^e percentiel</i>			-0,036	-0,039	-0,032	-0,030	-0,038	-0,056*
<i>11^e t/m 30^e percentiel</i>			0,029	0,022	0,029	0,028	0,017	-0,007
<i>31^e t/m 50^e percentiel</i>			0,007	0,004	0,005	0,005	0,001	-0,004
<i>91^e t/m 99^e percentiel</i>			-0,080*	-0,071*	-0,069*	-0,065*	-0,061*	-0,048*
<i>100^e percentiel</i>			-0,064	-0,053	-0,047	-0,036	-0,031	-0,005

	1	2	3	4	5	6	7	8
	opleiding	+ achtergronden	+ economische hulpbronnen	+ sociale netwerken	+ communicatievaardigheden	+ culturele voorkeuren	+ gezondheid	+ ervaren inclusie en zelfplaatsing in de maatschappij
vermogen: vergeleken met 51 ^e t/m 90 ^e percentiel								
1 ^e t/m 10 ^e percentiel			0,018	0,020	0,022	0,022	0,018	0,016
11 ^e t/m 30 ^e percentiel			0,062*	0,061*	0,062*	0,060*	0,048*	0,020
31 ^e t/m 50 ^e percentiel			0,030	0,028	0,028	0,029	0,026	0,018
91 ^e t/m 99 ^e percentiel			-0,029	-0,028	-0,027	-0,023	-0,017	-0,002
100 ^e percentiel			-0,023	-0,020	-0,023	-0,008	0,002	0,013
sociale netwerken								
aantal contacten				-0,035*	-0,036*	-0,034*	-0,024*	-0,016*
problemen bespreken				-0,004	-0,004	-0,003	-0,004	0,005
instrumentele steun				-0,017*	-0,017*	-0,012*	-0,010	-0,005
communicatievaardigheden								
beheersing Engelse taal: vergeleken met <i>redelijk</i>								
<i>geen</i>					-0,080*	-0,091*	-0,093*	-0,122*
<i>beetje</i>					-0,002	-0,004	-0,003	-0,009
<i>goed</i>					-0,014	-0,007	-0,002	0,002
<i>moedertaal^d</i>					-0,106*	-0,104*	-0,100*	-0,138*
ICT-vaardigheden					0,007	0,008	0,011	0,009
culturele voorkeuren								
luxe uit eten						-0,018*	-0,015*	-0,013*
bezoek klassiek concert, museum, toneel						-0,065*	-0,056*	-0,055*
gezondheidsverklaringen								
ervaren fysieke gezondheid							-0,026*	-0,010
zelfbeeld							-0,021*	-0,012*
depressiviteit							0,066*	0,039*

	1	2	3	4	5	6	7	8
	opleiding	+ achtergronden	+ economische hulpbronnen	+ sociale netwerken	+ communicatie-vaardigheden	+ culturele voorkeuren	+ gezondheid	+ ervaren inclusie en zelfplaatsing in de maatschappij
ervaren inclusie en zelfplaatsing in de maatschappij								
inclusie in de maatschappij								-0,060*
zelfplaatsing								-0,020*
R-squared	0,073	0,088	0,113	0,125	0,129	0,135	0,165	0,230

* = $p < 0,05$

Leesvoorbeeld: Het eerste significante cijfer in model 8 van de tabel (0,073) betekent dat in vergelijking tot mensen die een hbo of wo opleiding hebben afgerond (de referentie-categorie), mensen die enkel basisschool of vmbo hebben afgerond hebben, gemiddeld genomen een 0,073 hogere score op maatschappelijk onbehagen hebben, waarbij gecontroleerd is voor alle andere hulpbronnen en percepties in de kolom van model 8.

a Voor elk van de categoriale variabelen is de grootste groep als referentiecategorie gebruikt. (n) = 5900.

b De coëfficiënten geven de samenhang tussen de individuele hulpbronnen en percepties over de positie in de samenleving en maatschappelijk onbehagen weer, gecontroleerd voor de andere hulpbronnen en percepties in dat model.

c Zie bijlage B.4.1 voor de operationalisatie van de variabelen gebruikt in deze tabel.

d De coëfficiënten voor de categorie 'moedertaal' zijn gebaseerd op een klein aantal respondenten ((n)=69) en moeten daarom met voorzichtigheid worden geïnterpreteerd.

Bron: SCP (ViN'19/'20)

4.4 Slot: De verdeling van maatschappelijk onbehagen langs feitelijke en ervaren positie

In dit hoofdstuk hebben we bekeken bij wie maatschappelijk onbehagen voorkomt. We lieten zien dat maatschappelijk onbehagen samenhangt met individuele hulpbronnen en ervaren inclusie en zelfplaatsing in de maatschappij. Persoonlijke omstandigheden, zorgen en percepties staan dus niet los van maatschappelijk onbehagen. Deze verschillende verklaringen bieden inzicht bij wie maatschappelijk onbehagen zich concentreert en wat belangrijke verklaringen kunnen zijn. Nu we de individuele verschillen in maatschappelijk onbehagen in dit hoofdstuk hebben uitgelicht, gaan we in het volgende hoofdstuk in op geografische verschillen in maatschappelijk onbehagen. Zijn er verschillen in maatschappelijk onbehagen tussen verschillende gebieden in Nederland? En hoe kunnen we deze verschillen verklaren? Daarbij nemen we in ogenschouw dat er in verschillende gebieden mensen wonen met andere hulpbronnen en politieke opvattingen, maar kijken we ook naar kenmerken van de woonplaats.

Noten

- ¹ We hebben in onze enquête niet voldoende informatie om de redenen voor het niet werken mee te nemen in onze analyse (buiten werkzoekenden). Ziekte of arbeidsongeschiktheid kan de hoofdreden zijn om niet te werken, maar ook kunnen niet-werkenden bijvoorbeeld vrijwilligerswerk verrichten, mantelzorgen of zorgen voor kinderen, of andere (passieve) bronnen van inkomen hebben, bijvoorbeeld via een partner. We zien wel dat deze groep op de werkzoekenden na de laagste huishoudinkomens heeft, en op de studenten na het minst vaak een partner heeft.
- ² Maatschappelijk onbehagen is significant hoger bij niet-werkenden dan bij alle andere groepen, behalve werkzoekenden.
- ³ Werkzoekenden hebben significant meer onbehagen in vergelijking met studenten.
- ⁴ Studenten hebben significant minder onbehagen dan alle andere groepen.
- ⁵ Gestandaardiseerd huishoudinkomen.
- ⁶ Voor inkomen heeft het 100^e percentiel significant minder onbehagen dan de 11^e tot en met 90^e percentielen en het 90^e tot en met 99^e percentiel significant minder onbehagen dan alle lagere percentielgroepen. Het 1^e tot en met 10^e percentiel heeft significant minder onbehagen in vergelijking met het 11^e tot en met 50^e percentiel. Voor vermogen verschilt het 100^e percentiel significant van het 11^e tot en met 50^e percentiel, en het 90^e tot en met 99^e percentiel verschilt significant van het 11^e tot en met 90^e percentiel. Het 1^e tot en met 10^e percentiel heeft minder onbehagen dan het 11^e tot en met 50^e percentiel.
- ⁷ Hier speelt inkomen ook een belangrijke rol. In de verklarende analyses controleren we dit effect voor inkomen.
- ⁸ Ervaren inclusie in de maatschappij wordt in dit onderzoek gemeten door het samenvoegen van antwoorden op de volgende drie items: 'Ik heb het gevoel dat ik er helemaal bij hoor in Nederland', 'Ik heb het gevoel dat ik voor de samenleving evenveel meetel als andere burgers' en 'Ik voel me buiten de Nederlandse samenleving staan'.
- ⁹ Verschillen tussen 'basisonderwijs, vmbo' en 'havo, vwo, mbo' zijn significant ($p < 0,05$).

5 Geografische verschillen in maatschappelijk onbehagen

Twan Huijsmans^A

- Maatschappelijk onbehagen is relatief laag in steden, zowel binnen als buiten de Randstad, en relatief hoog in rurale gemeenten buiten de Randstad. Tegelijkertijd zijn verschillen *binnen* gebieden tussen bewoners, nog altijd groter dan de verschillen *tussen* die gebieden. Ook in de Randstad wonen namelijk mensen met veel maatschappelijk onbehagen, wat weer verband houdt met de diverse hulpbronnen waar mensen (niet) over beschikken en met hun politieke voorkeuren. Maatschappelijk onbehagen hangt sterker samen met bijvoorbeeld opleiding dan met woonplaats. Regionale verschillen in maatschappelijk onbehagen kunnen dus deels verklaard worden doordat er in deze gebieden mensen wonen met andere individuele achtergrondkenmerken en hulpbronnen (zoals opleiding) en politieke opvattingen, die samenhangen met maatschappelijk onbehagen.
- Er is een bescheiden invloed van kenmerken van de gemeente waar mensen wonen. Inwoners van gemeenten met een hoger aandeel kenniseconomie en minder vergrijzing ervaren minder maatschappelijk onbehagen, ook als we rekening houden met de individuele kenmerken van de inwoners. We vinden geen bewijs voor het idee dat het verdwijnen van lokale voorzieningen, werkloosheidscijfers en demografische krimp leidt tot meer maatschappelijk onbehagen.
- Het relatief hoge niveau van maatschappelijk onbehagen in semi-urbane en rurale gebieden buiten de Randstad hangt sterk samen met de perceptie dat de landelijke politiek niet voldoende oog heeft voor de regio. Dat plaatsgebonden ressentiment is een belangrijk component van maatschappelijk onbehagen buiten de Randstad, met name onder inwoners de minder stedelijke gemeenten.

5.1 Inleiding: Maatschappelijk onbehagen ongelijk verdeeld over Nederland

We hebben laten zien dat het onbehagen dat mensen over de maatschappij hebben deels is bepaald door persoonsgebonden factoren en door hulpbronnen. Er zijn ook redenen om aan te nemen dat de lokale context het beeld van mensen over de Nederlandse samenleving kan beïnvloeden (Bisgaard et al. 2016). De lokale context verschilt op allerlei manieren tussen wijken, gemeenten en regio's, bijvoorbeeld als het gaat om economische en demografische groei of de beschikbaarheid van voorzieningen. Daarom verwachten we dat maatschappelijk onbehagen niet alleen varieert tussen individuen, maar dat het gemiddelde niveau van onbehagen ook verschilt tussen regio's, gemeenten en wijken. Dat onderzoeken we in dit hoofdstuk.

We beginnen dit hoofdstuk met een beschrijving van waar maatschappelijk onbehagen het meest voorkomt en hoe de geografische dimensies 'stad-platteland' en 'centrum-periferie' deze ruimtelijke verschillen kunnen verklaren. Daarna gaan we in op mogelijke verklaringen voor geografische verschillen in maatschappelijk onbehagen. Ten eerste kijken we naar de verschillende bevolkingssamenstelling van gebieden als verklaring; in verschillende typen gebieden wonen immers verschillende typen mensen (compositieverklaringen).

Als tweede mogelijke verklaring voor geografische verschillen in onbehagen kijken we welke lokale contextfactoren samenhangen met maatschappelijk onbehagen van inwoners (contextverklaringen). De lokale context verschilt tussen gemeenten, bijvoorbeeld in economische structuur, demografische trends en de beschikbaarheid van voorzieningen.

^A Twan Huijsmans is als promovendus verbonden aan de afdelingen Sociologie en Politicologie van de Universiteit van Amsterdam. Hij voerde de analyses uit en schreef de tekst van dit hoofdstuk op basis van een gastvrijheidsovereenkomst met het SCP.

Ten derde kijken we in hoeverre geografische verschillen in maatschappelijk onbehagen samenhangen met de manier waarop inwoners naar de relatieve positie van hun eigen regio kijken. Deze verklaringen onderzoeken we door te kijken naar gevoelens over politieke vertegenwoordiging van de eigen regio en waargenomen wrijving tussen mensen uit de Randstad en mensen van buiten de Randstad.

Inzichten in deze regionale spreiding en mogelijke bronnen van maatschappelijk onbehagen resulteert in verschillende aanknopingspunten voor beleidsmakers. Op nationaal niveau kan het inzicht bieden in waar en waarom ongenoegen zich concentreert, en kan aandacht voor bepaalde regio's en aansturing van inhoudelijke beleidsdossiers daar meer op toegespitst worden. Maar ook op lokaal en regionaal niveau kan het tot belangrijke inzichten leiden hoe politici en bestuurders hier beleidsmatig mee om kunnen gaan.

5.2 Waar komt maatschappelijk onbehagen het meest voor?

Recent verschenen rapporten stellen dat inwoners uit perifere en rurale gebieden in Nederland relatief ontevreden zijn over de politiek en samenleving (Van den Berg en Kok 2021; De Voogd en Cuperus 2021). Tot dusver zijn er geen studies die geografische verschillen in maatschappelijk onbehagen onderzoeken op individueel niveau. Door maatschappelijk onbehagen op individueel niveau te bekijken en daarnaast de kenmerken van de woonplaats mee te nemen, kunnen we een beter beeld krijgen hoe maatschappelijk onbehagen geografisch verdeeld is over Nederland.

Studies die regionale verschillen in maatschappelijk onbehagen of brede onvrede in kaart brengen, doen dit voornamelijk door de mate van deze houdingen af te leiden van de lokale steun voor 'buitenstaanderpartijen' (De Voogd en Cuperus 2021) of populistische partijen (bv. Rodríguez-Pose 2018). Die steun neemt vooral toe buiten de grote steden en in perifere regio's. Dit is in lijn met vele studies die zich richten op geografische verschillen in ontevredenheid met de politiek. Zo zijn inwoners van minder stedelijke gebieden in verschillende Europese landen gemiddeld genomen minder tevreden met de politiek in het algemeen en hebben ze minder politiek vertrouwen dan stedelingen (Kenny en Luca 2021; Mitsch et al. 2021). In Nederland zijn inwoners van grote steden steeds vaker positief over de Europese integratie en toenemende etnische diversiteit van de samenleving, terwijl dit niet of veel minder het geval is voor inwoners van andere gebieden (Huijsmans et al. 2021).

Naast stedelijkheid speelt ook de afstand tot het ervaren (politieke, economische en culturele) centrum van het land een rol bij het verklaren van politieke tevredenheid. Dit wordt in Nederland vaak gelijkgesteld aan het verschil tussen de Randstad – als politiek, cultureel en economisch centrum – en 'de regio', waarmee de rest van het land wordt bedoeld. Inwoners van gebieden met een grotere afstand tot het politieke centrum van een land hebben minder vertrouwen in de politiek en voelen zich minder goed vertegenwoordigd door politici op nationaal niveau (Stein et al. 2019; De Lange et al. 2023). Dit omschrijven Van den Berg en Kok (2021) als 'perifeer ressentiment'.

In lijn met deze studies verwachten we dat we dezelfde geografische patronen vinden in maatschappelijk onbehagen: hoe stedelijker een gebied, hoe minder onbehagen (negatieve samenhang) en hoe groter de afstand tot de Randstad, des te meer maatschappelijk onbehagen (positieve samenhang). We gaan nu nader in op deze patronen.

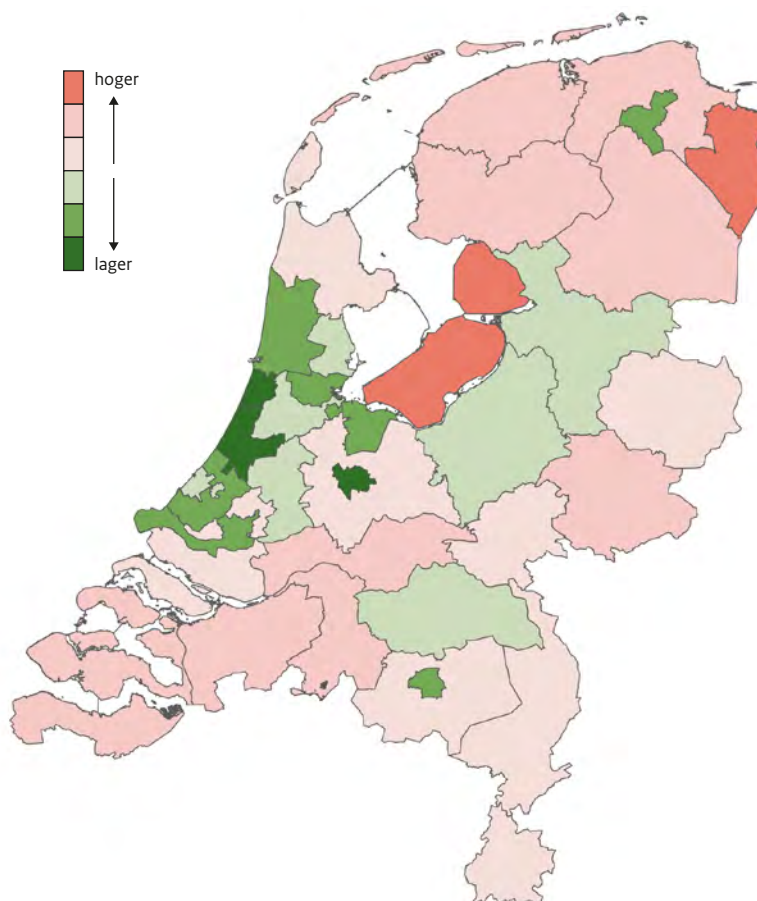
5.2.1 Maatschappelijk onbehagen op de kaart

Om een beeld te krijgen van geografische verschillen in maatschappelijk onbehagen, kijken we eerst naar het gemiddelde niveau van onbehagen per regio. Hiervoor gebruiken we de indeling naar COROP-gebieden in Nederland. Figuur 5.1 geeft een eerste en globale indicatie van geografische verschillen in maatschappelijk onbehagen in Nederland. Omdat we behalve regionale verschillen ook verschillen tussen stad en platteland in kaart willen brengen, onderscheiden we waar mogelijk binnen regio's de inwoners van grote steden van de rest van de regio.

Het valt op dat het gemiddelde niveau van maatschappelijk onbehagen relatief laag is in grote delen van de Randstad, met uitzondering van de regio rondom Rotterdam. Het gemiddelde niveau van onbehagen ligt iets hoger in Zeeland, West-Noord-Brabant, de Achterhoek en Limburg. In het noordoosten van Nederland, met name in Flevoland, Friesland en Groningen, ligt het gemiddelde niveau van onbehagen nog iets hoger. Naast deze verschillen tussen regio's zijn er duidelijke verschillen zichtbaar tussen de steden en de omliggende gebieden. Dit is bijvoorbeeld het geval bij de steden Groningen, Utrecht en Eindhoven. Hier ligt het gemiddelde niveau van onbehagen lager dan in het ommeland.

Uit figuur 5.1 blijkt dat twee geografische dimensies – stad-platteland en centrum-periferie – beide belangrijk zijn voor verschillen in maatschappelijk onbehagen. In de volgende paragraaf richten we ons op lagere niveaus voor de beschrijving, zoals gemeenten en wijken, om een beter beeld te krijgen van geografische verschillen in maatschappelijk onbehagen.

Figuur 5.1 Gemiddelde niveau van maatschappelijk onbehagen per COROP-gebied, 2019/2020 (in factorscores)^{a,b}

- a De gebieden zijn gekleurd van donkergroen (laagste gemiddelde niveau van onbehagen) naar donkerrood (hoogste gemiddelde niveau van onbehagen).
- b Voor de indeling zijn COROP-gebieden gehanteerd. Regio's met minder dan 100 respondenten voegen we samen met de buurregio.¹ Binnen regio's onderscheiden we de inwoners van grote steden van de rest van de regio. Dat doen we alleen als we data hebben van minimaal 100 respondenten in zowel de stad als de rest van de regio. Zo kan bijvoorbeeld de stad Groningen worden onderscheiden van de rest van het COROP-gebied 'Overig Groningen'.² Op deze manier hebben we 35 gebieden onderscheiden.

Bron: SCP (ViN'19/'20)

5.2.2 Stedelijkheid, afstand tot 'het centrum' en maatschappelijk onbehagen

Om de besproken geografische verschillen systematischer te bestuderen, kijken we of de mate van maatschappelijk onbehagen van mensen samenhangt met de stedelijkheid van hun gemeente en de afstand tot de Randstad.³ We meten stedelijkheid aan de hand van het aantal adressen per vierkante kilometer in een straal van één kilometer. Deze adressendichtheid is beschikbaar op zowel gemeente- als wijkniveau. Op basis van deze maat zijn gemeenten en wijken door het CBS in vijf groepen verdeeld.⁴ Om de samenhang tussen stedelijkheid en maatschappelijk onbehagen te onderzoeken, kijken we eerst naar stedelijkheid op gemeenteniveau. Daarna maken we nog specifiekere onderscheid tussen gebieden. We kijken dan niet alleen naar verschillen tussen gemeenten, maar bijvoorbeeld ook tussen binnensteden en buitenwijken en tussen grotere dorpen van het omliggende platteland.⁵ Eerder onderzoek naar politieke houdingen liet namelijk zien dat er niet zozeer een kloof tussen stad en platteland bestaat, maar dat houdingen het sterkst verschillen tussen inwoners van binnensteden en buitenwijken (Huijsmans et al. 2021).

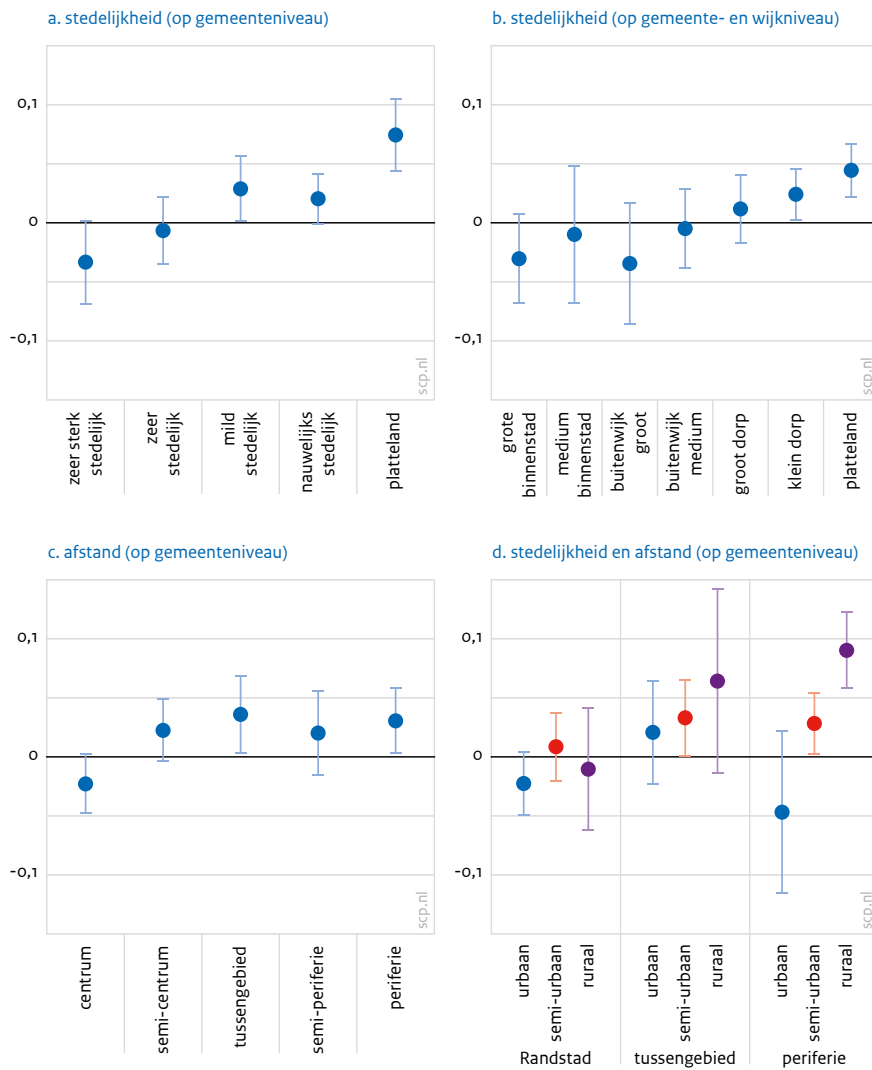
We meten afstand tot het centrum door voor iedere gemeente de afstand in kilometers tot de vier grote steden in de Randstad te berekenen: Den Haag, Rotterdam, Amsterdam en Utrecht. Vervolgens nemen we het gemiddelde van deze vier afstanden. Op basis van deze afstandsscores hebben we gemeenten in vijf even grote groepen verdeeld. Figuur 5.2 geeft een samenvatting van de gemiddelde niveaus van maatschappelijk onbehagen in verschillende typen gebieden.

Figuur 5.2a laat zien dat maatschappelijk onbehagen negatief samenhangt met stedelijkheid: hoe stedelijker de gemeente, hoe lager het gemiddelde niveau van onbehagen. Maatschappelijk onbehagen is hoger in mild- en nauwelijks stedelijke gemeenten en op het platteland, vergeleken met de zeer sterk stedelijke gemeenten. Inwoners van sterk stedelijke gemeenten verschillen niet significant van deze zeer sterk stedelijke gemeenten. Figuur 5.2b laat zien dat er geen extra verschillen zichtbaar zijn als er onderscheid wordt gemaakt tussen binnensteden en buitenwijken van grote en minder grote steden. Onderscheid maken op wijkniveau bovenop gemeenteniveau lijkt dus niet bij te dragen aan het begrip van regionale spreiding in maatschappelijk onbehagen. Figuur 5.2c laat zien dat, met uitzondering van de semi-perifere gebieden, maatschappelijk onbehagen significant lager is in de groep gemeenten met de kortste afstand tot de vier grote steden in de Randstad ('het centrum'). Dit zijn de vier grote steden in de Randstad en alle tussenliggende gemeenten. Het gemiddelde niveau van onbehagen verschilt niet significant tussen inwoners van de andere vier groepen.

Deze beschrijvende analyses bevestigen het beeld in de kaart van figuur 5.1: maatschappelijk onbehagen is hoger in minder stedelijke gebieden en buiten de Randstad. Stedelijkheid hangt echter samen met afstand tot de Randstad, omdat de meeste grote steden zich in de Randstad bevinden en de meeste kleinere dorpen en plattelandsgemeenten daarbuiten.⁶ Het is daarom belangrijk om de relatie tussen stedelijkheid en onbehagen enerzijds en de relatie tussen afstand tot Randstad en onbehagen anderzijds tegelijkertijd te onderzoeken.

We maken nog een iets preciezer onderscheid tussen gebieden door te kijken naar de combinatie van stedelijkheid en afstand.⁷ We verdelen gemeenten eerst in drie groepen op basis van hun locatie: de Randstad, het 'tussengebied', en de periferie. Binnen deze groepen verdelen we gemeenten opnieuw in drie groepen, op basis van stedelijkheidsniveau: urbaan, semi-urbaan en ruraal.⁸ Figuur 5.2d vat de verschillen in onbehagen tussen deze typen gemeenten samen. Hieruit blijkt dat de eerdergenoemde verschillen in onbehagen tussen inwoners van meer en minder stedelijke gemeenten met name zichtbaar zijn in de periferie. Binnen de Randstad en het tussengebied scoren inwoners van semi-urbane en rurale gemeenten niet significant hoger dan stedelingen.⁹ Het gemiddelde niveau van onbehagen is significant hoger in semi-urbane en rurale gemeenten in het tussengebied en de periferie, vergeleken met de urbane gemeenten in de Randstad. Maatschappelijk onbehagen is met name hoog onder inwoners van rurale gemeenten in de periferie. Het gemiddelde niveau van maatschappelijk onbehagen in deze gemeenten is significant hoger dan het onbehagen in alle andere typen gemeenten, met uitzondering van de rurale tussengebieden.

Figuur 5.2 Voorspeld niveau van maatschappelijk onbehagen op basis van stedelijkheid en afstand tot de Randstad, 2019/2020 (in factorscores)^a

a Voorspelde waarden in maatschappelijk onbehagen met 95% betrouwbaarheidsintervallen.

Bron: SCP (ViN'19/'20)

Samenvattend is maatschappelijk onbehagen relatief laag in steden, zowel binnen als buiten de Randstad, en relatief hoog in rurale gemeenten buiten de Randstad. Deze verschillen komen overeen met het beeld uit figuur 5.1. De relatief roodgekleurde gebieden in die kaart bevinden zich namelijk voornamelijk buiten de Randstad, de relatief groengekleurde gebieden liggen in de Randstad of zijn grote steden buiten de Randstad.

5.3 Mogelijke verklaringen voor geografische verschillen in maatschappelijk onbehagen

Waarom is maatschappelijk onbehagen groter in het ene type gebied dan in het andere? Hiervoor onderscheiden we twee soorten verklaringen. Ten eerste kan het komen doordat in verschillende gebieden nu eenmaal verschillende typen mensen wonen met andere kenmerken. Op dat individuele niveau zit ook de meeste verklaringskracht: verschillen tussen *bewoners* binnen gebieden, zijn nog altijd groter dan de verschillen tussen *gebieden*.¹⁰ Voorgaande hoofdstukken lieten zien dat onbehagen samenhangt met ideologische profielen, politiek-maatschappelijke houdingen (hoofdstuk 3) en met individuele hulpbronnen en percepties van de positie in de samenleving (hoofdstuk 4). Als inwoners van verschillende gebieden andere achtergrondkenmerken en hulpbronnen hebben of anders denken over politiek-maatschappelijke vraagstukken, kan dit daarmee een verklaring bieden voor geografische verschillen in onbehagen. Het is om die reden in onderzoek naar ruimtelijke verschillen cruciaal om individuele kenmerken mee te nemen. Dit noemen we *compositieverklaringen* en die bestuderen we in paragraaf 5.3.1.

Een tweede verklaring voor geografische verschillen in maatschappelijk onbehagen komt voor uit de context. De *contextverklaringen* zijn een tweede stap in onze analyse: hierbij kijken we of opvattingen van inwoners van verschillende gebieden samenhangen met specifieke kenmerken van deze omgeving. We onderzoeken deze verklaringen in paragraaf 5.3.2 door te kijken naar manieren waarop de omgeving waaraan inwoners blootgesteld worden verschilt tussen gebieden. Het gaat hier dus om specifieke eigenschappen van gemeenten die een verklaring kunnen bieden voor maatschappelijk onbehagen.

Er zijn allerhande redenen om aan te nemen dat de lokale context het beeld over de samenleving kan beïnvloeden (Bisgaard et al. 2016). De lokale context in minder stedelijke gemeenten buiten de Randstad verschilt van die in de grotere steden, onder meer als het gaat om de economische structuur, demografische trends en de beschikbaarheid van voorzieningen. Door de individuele data van Verskil in Nederland (VIN) te koppelen aan gebiedsgegevens over de sociaal-economische en demografische context in de woonomgeving, krijgen we beter inzicht in de mate waarin maatschappelijk onbehagen naast individuele kenmerken ook samenhangt met kenmerken van de lokale context.

5.3.1 Compositieverschillen en maatschappelijk onbehagen

Geografische verschillen verdwijnen voor een groot deel als rekening wordt gehouden met de individuele achtergrondkenmerken van inwoners, zo laten bestaande studies naar politieke houdingen en houdingen over maatschappelijke kwesties zien (zie bv. Maxwell 2019). In hoofdstuk 4 bleek dat mensen met een hbo- of wo-opleiding en hogere inkomens over het algemeen minder maatschappelijk onbehagen hebben. Steden trekken van oudsher veel studenten aan, die er na hun studie vaak blijven wonen. De stijgende huizenprijzen van de afgelopen jaren zorgen er daarnaast voor dat steden minder toegankelijk worden voor grote groepen mensen met lagere inkomens en vermogens (zie Hochstenbach en Arundel 2019). Hierdoor zijn mensen met een hbo- of wo-opleiding en mensen met hogere inkomens oververtegenwoordigd in steden.¹¹ Zo kan de samenstelling van het gebied dus een reden zijn voor het relatief lage maatschappelijk onbehagen in steden.

De Atlas van Afgehaakt Nederland (De Voogd en Cuperus 2021) laat zien dat de steun voor ‘buitenstaanderpartijen’ en het aandeel niet-stemmers in een wijk samenhangt met verschillende indicatoren van sociaal-economische deprivatie, zoals het werkloosheidspercentage, het aandeel mensen dat alleen basisonderwijs of vmbo heeft afgerond, het aandeel arme huishoudens en de gemiddelde ervaren gezondheid. De analyses uit deze atlas zijn gebaseerd op data op wijk- en gemeenteniveau. Daarom kunnen we niet concluderen of hier sprake is van compositie- of contextverklaringen. Als steun voor ‘buitenstaanderpartijen’ en niet stemmen al gezien kunnen worden als uiting van maatschappelijk onbehagen, dan blijft de vraag of alleen de bewoners met een lagere sociaal-economische positie en slechtere gezondheid op die plekken veel maatschappelijk onbehagen ervaren (en dat in die gebieden meer mensen wonen met deze kenmerken, een compositieverklaring), of dat als de werkloosheid hoger is in een gebied, dat samenhangt met het maatschappelijk onbehagen van alle bewoners van dat gebied (een contextverklaring).

We onderzoeken de compositieverklaringen voor maatschappelijk onbehagen door te controleren voor achtergrondkenmerken van de individuele respondenten. Hiervoor voegen we relevante achtergrondkenmerken van respondenten toe aan de eerder besproken analyses. Naast de demografische kenmerken geslacht en leeftijd, controleren we voor opleiding, huishoudinkomen, sociaal-economische categorie (werknemer, student, zelfstandige, uitkeringsontvanger, pensioenontvanger) en ervaren gezondheid. Ook kan het zijn dat mensen in bepaalde gebieden anders denken over politiek-maatschappelijke vraagstukken die samenhangen met onbehagen (zie hoofdstuk 3). Daarom nemen we de ideologische profielen van inwoners mee als mogelijke compositieverklaringen.

In figuur 5.3 bestuderen we de compositieverschillen in maatschappelijk onbehagen, met rurale gemeenten in de periferie als referentiegroep. Dat betekent dat we het gemiddelde niveau van onbehagen in alle andere typen gebieden vergelijken met de rurale periferie: voor die andere gebieden is aangegeven hoeveel lager het voorspelde niveau van maatschappelijk onbehagen is. De bovenste lijn per type gebied houdt nog geen rekening met achtergrondkenmerken en geeft eenzelfde beeld als in figuur 5.2: maatschappelijk onbehagen is het hoogst in de rurale periferie in vergelijking met nagenoeg alle andere gebieden. De middelste en onderste lijn tonen de *compositieverschillen*: wat blijft er over van eerdergenoemde verschillen tussen gebieden als we controleren voor achtergrondkenmerken (midden) en ideologische profielen (onder) van inwoners?

Achtergrondkenmerken en hulpbronnen

De achtergrondkenmerken van inwoners verklaren ongeveer een derde van de verschillen tussen inwoners van de rurale periferie enerzijds en inwoners van urbane gemeenten in de Randstad en urbane gemeenten in de periferie anderzijds. Het verschil met inwoners van semi-urbane gemeenten in de Randstad wordt voor ongeveer de helft verklaard door de achtergrondkenmerken van inwoners. We kunnen de verschillen tussen de rurale periferie en de overige gebieden hiermee in mindere mate verklaren. Zelfs als we rekening houden met deze achtergrondkenmerken, scoren inwoners van de rurale periferie significant hoger op maatschappelijk onbehagen dan inwoners uit zes van de acht andere typen gebieden, namelijk alle typen gemeenten in de Randstad, urbane ‘tussengebieden’, en urbane en semi-urbane gebieden in de periferie.

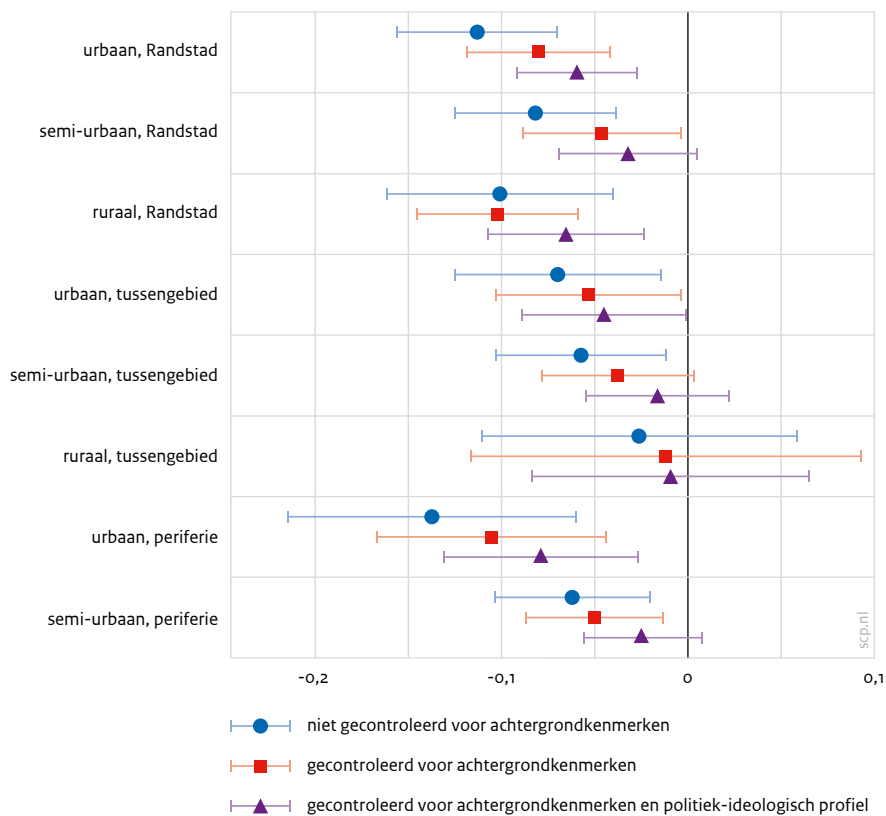
Ideologie en politiek-maatschappelijke houdingen

Dat er andere typen mensen in verschillende typen gebieden wonen kan – naast hulpbronnen en achtergrondkenmerken – ook tot uiting komen in de ideologische voorkeuren van inwoners. In hoofdstuk 3 onderscheiden we vijf verschillende groepen Nederlanders op basis van hun ideologische voorkeuren (economisch links, cultureel progressief; liberaal, pro-Europa; economisch links, cultureel conservatief; brede midden; en economisch rechts, cultureel conservatief).¹² Over het algemeen zijn de ideologische groepen vrij gelijk verdeeld over de verschillende typen gebieden in Nederland, met een paar uitzonderingen.

Mensen met een economisch links, cultureel conservatief profiel – de groep met het hoogste maatschappelijk onbehagen – zijn oververtegenwoordigd in rurale gebieden buiten de Randstad. Hier valt 18% van de inwoners in deze ideologische groep (t.o.v. 11% landelijk). Mensen met een links en progressief profiel (met het minste maatschappelijk onbehagen) zijn oververtegenwoordigd in steden in de Randstad (19% t.o.v. 15%). Verder is het brede midden oververtegenwoordigd in urbane gebieden in de periferie (57% t.o.v. 51%).

De onderste lijn in figuur 5.3 laat zien hoe geografische verschillen in onbehagen veranderen als we – naast achtergrondkenmerken en hulpbronnen – ook rekening houden met ideologische profielen van inwoners. Inwoners van alle typen urbane gemeenten hebben een significant lager niveau van onbehagen dan inwoners uit de rurale gemeenten in de periferie, zelfs wanneer we controleren voor achtergrondkenmerken en ideologisch profiel. Dat geldt ook voor inwoners van rurale gemeenten in de Randstad.¹³

Figuur 5.3 Voorspeld verschil in maatschappelijk onbehagen tussen inwoners van de rurale periferie en alle andere typen gebieden, 2019/2020 (in factorscores)^{a,b}

- a Voorspeld verschil in maatschappelijk onbehagen (+ 95% betrouwbaarheidsinterval) tussen inwoners van de rurale periferie en alle andere typen gebieden, met en zonder controle voor achtergrondkenmerken (geslacht, leeftijd, opleiding, huishoudinkomen, sociaal-economische categorie en ervaren gezondheid) en politiek-ideologische profielen.
- b Voor iedere type gebied is aangegeven hoe het voorspelde niveau van onbehagen verschilt met de rurale periferie (de zwarte verticale lijn). Dat doen we op drie manieren. De eerste manier is zonder dat we rekening houden met achtergrondkenmerken en ideologische profielen van inwoners (blauwe cirkel). Daarna kijken we naar compositieverklaringen: het rode vierkant geeft aan wat er van dat verschil overblijft als we rekening houden met achtergrondkenmerken van inwoners. Tot slot geeft de paarse driehoek aan wat er overblijft als we daarnaast rekening houden met het politiek-ideologische profiel van inwoners.

Bron: SCP (ViN'19/'20)

Samenvattend laten deze resultaten zien dat het relatief hoge gemiddelde niveau van maatschappelijk onbehagen in plattelandsgemeenten in de periferie deels verklaard kan worden doordat er mensen in deze gebieden wonen met andere individuele achtergrondkenmerken en ideologische opvattingen over politieke kwesties. Het verklaart echter niet alles. Mogelijk spelen er dus ook andere verklaringen.

5.3.2 Contextverschillen en maatschappelijk onbehagen

Een andere mogelijke verklaring voor verschillen in maatschappelijk onbehagen tussen regio's is de lokale context. Dat lokale kenmerken er toe kunnen doen voor houdingen over de samenleving, zien we bijvoorbeeld bij onderzoek naar hoe mensen de staat van de economie beoordelen. Dit wordt deels bepaald door de economische situatie die mensen in hun eigen woonomgeving ervaren (Bisgaard et al. 2016). We verwachten dat het beeld dat mensen hebben van de stand van de samenleving – of van de mate waarin zij maatschappelijk onbehagen ervaren – samenhangt met wat zij ervaren in hun lokale woonomgeving, naast de rol die hun eigen sociaal-economische hulpbronnen en demografische achtergrondkenmerken spelen.

De lokale context in minder stedelijke gemeenten buiten de Randstad verschilt van die in de grotere steden, onder meer als het gaat om de economische structuur, demografische trends en de beschikbaarheid van voorzieningen. Zo bestaat de economische structuur in grote steden voor een groot deel uit kennisintensieve sectoren, terwijl die in minder stedelijke gebieden, zeker buiten de Randstad, in verhouding meer is gebaseerd op de industriële en agrarische sector.¹⁴ In academische studies is recent veel aandacht voor regionale verschillen in economische structuren en het belang hiervan voor politieke uitkomsten, waarin steden vaak worden gezien als centra voor kenniseconomie. Zo laat Europees vergelijkend onderzoek zien dat steun voor anti-establishmentpartijen hoger is in regio's die economische achteruitgang hebben doorgemaakt in de afgelopen decennia (Dijkstra et al. 2019). Dit zijn vaak regio's waar een groot deel van de economie is gebaseerd op de industriële sector, in plaats van op kennisintensieve sectoren. De onderliggende theorie is dat inwoners van plaatsen met een sterkere kenniseconomie over het algemeen meer profiteren van globalisering, waardoor zij meer tevreden zijn over de politiek en de kant die de samenleving op gaat (Lind 2020). Hier is steun voor progressieve partijen relatief hoog, in tegenstelling tot 'de plekken die er niet meer toe doen', waar de negatieve gevolgen van globalisering worden gemerkt en vaker op populistische partijen wordt gestemd (zie Rodríguez-Pose 2018). Een vergelijkbaar electoraal-geografisch patroon is zichtbaar in Nederland (De Voogd en Cuperus 2021), maar of dit kan worden verklaard vanuit verschillen in economische structuur tussen gebieden is nog een open vraag. In lijn hiermee wijst Duits onderzoek uit dat inwoners van Duitse gebieden met meer ontevredenheid over hun relatieve economische positie ten opzichte van een ander, minder tevreden zijn over het functioneren van de democratie (Salomo 2019).

Daarnaast hebben plattelandsgemeenten buiten de Randstad een grotere kans om te maken te krijgen met zogenoemde 'krimpproblematiek', ook wel rurale marginalisatie genoemd (Bock 2016). Hierbij gaat het niet alleen om de afname van het aantal inwoners, maar ook over het wegtrekken van specifieke groepen. Voor met name jonge inwoners met een hbo- of wo-opleiding is het aantrekkelijker om te verhuizen naar grote steden, omdat daar de economische kansen groter zijn. Mensen die achterblijven kunnen hierdoor – ongeacht hun eigen hulpbronnen of achtergrondkenmerken – het idee krijgen dat het de verkeerde kant op gaat en dat het leven eerder slechter dan beter wordt in hun woonplaats. Met andere woorden: demografische krimp zou een gevoel van maatschappelijk onbehagen kunnen aanwakkeren, met name als het vooral de jongeren zijn die wegtrekken en er een relatief sterk vergrijsde bevolking achterblijft.

Demografische krimp gaat volgens internationale studies vaak samen met het verdwijnen van zowel publieke als private voorzieningen. In Nederland geven bewoners van krimpgebieden vaker aan dat bepaalde typen voorzieningen in de afgelopen jaren zijn verdwenen (ontmoetingsplekken, pinautomaten, openbaar vervoer), maar zijn even tevreden als inwoners van de rest van het land als het gaat om supermarkten, basisscholen en kinderopvang (Blijie en Stuart-Fox 2018). Krimp hangt in Nederland samen met vergrijzing en de beschikbaarheid van ouderenzorg (De Jong en Kooiker 2018). Binnen- en buitenlandse studies laten zien dat ontwikkelingen gerelateerd aan krimp samenhangen met politieke opvattingen en uitkomsten die gerelateerd kunnen zijn aan maatschappelijk onbehagen. Het verdwijnen van lokale voorzieningen als pubs in Groot-Brittannië hangt bijvoorbeeld positief samen met de electorale steun voor de eurosceptische populistische partij UKIP (Bolet 2021); de lokale afstand tot voorzieningen hangt negatief samen met het gevoel vertegenwoordigd te worden door de nationale politiek onder Nederlandse burgers (De Lange et al. 2023); en het functioneren van lokale voorzieningen hangt positief samen met politiek vertrouwen onder burgers uit verschillende Europese landen (Mitsch et al. 2021).

Kortom: we verwachten dat deze contextkenmerken – de economische structuur, demografische krimp en vergrijzing, en afname van voorzieningen – samenhangen met de mate waarin lokale inwoners maatschappelijk onbehagen ervaren. Als de lokale economie voor een kleiner deel bestaat uit de kennisintensieve sector, als de werkloosheid hoger is, als de lokale bevolking afneemt of sterk vergrijst en als de afstand tot lokale voorzieningen toeneemt, verwachten wij dat inwoners meer maatschappelijk onbehagen ervaren. Als voorzieningen verdwijnen uit de lokale omgeving en mensen wegtrekken, verwachten we dus dat mensen meer geneigd zijn om te vinden dat het de verkeerde kant op gaat met de samenleving, dat de toekomst er niet hoopvol uitziet en dat het leven voor de meeste mensen eerder slechter wordt dan beter.

5.3.3 Analyse van contextverschillen

We analyseren deze verwachte relaties door data van het Centraal Bureau voor de Statistiek over de lokale context op gemeenteniveau te koppelen aan de ViN-data.¹⁵ Zo kunnen we de samenhang tussen lokale context en het individuele maatschappelijk onbehagen analyseren, terwijl we ook rekening houden met individuele achtergrondkenmerken. Hierbij kijken we eerst naar ieder kenmerk van de lokale context afzonderlijk. Daarna kijken we naar de rol van alle contextkenmerken tegelijkertijd.

De analyses laten geen samenhang zien tussen werkloosheid en het niveau van maatschappelijk onbehagen dat inwoners ervaren (zie tabel 5.1). Wel blijkt dat maatschappelijk onbehagen lager is onder inwoners van gemeenten met een grotere kennis-economiesector. De verschillen tussen rurale gemeenten in de periferie en urbane gemeenten in de Randstad verdwijnen voor ongeveer de helft als we in de analyses het percentage kennis-economiebedrijven meenemen. Het verschil met urbane gemeenten in de periferie verdwijnt voor ongeveer een kwart. De geografische verschillen in economische structuur en de verschillen in kansen die dit biedt voor inwoners, kunnen dus een gedeeltelijke verklaring zijn voor geografische verschillen in maatschappelijk onbehagen.

Bevolkingsgroei in de gemeente blijkt niet significant samen te hangen met het niveau van maatschappelijk onbehagen. We vinden dus geen bewijs voor samenhang tussen demografische krimp en maatschappelijk onbehagen. De toename van het percentage 65-plussers¹⁶ (vergrijzing) in een gemeente hangt wel positief samen met maatschappelijk onbehagen van inwoners: hoe sterker een gemeente vergrijst, hoe hoger het niveau van maatschappelijk onbehagen onder inwoners. De verschillen tussen rurale gemeenten in de periferie en urbane gemeenten in de Randstad verdwijnen voor ongeveer een vijfde als rekening wordt gehouden met vergrijzing. Het verschil met urbane gemeenten in de periferie verdwijnt voor ongeveer een achtste.¹⁷

Bij de rol van toegang tot voorzieningen in de gemeente verwachten we dat maatschappelijk onbehagen hoger is in gemeenten waar de afstand tot lokale voorzieningen groter is, en waar deze afstand is toegenomen. We kijken naar de afstand tot de volgende typen voorzieningen: huisartsenpraktijk, ziekenhuis, grote supermarkt, café, restaurant, kinderdagverblijf, basisonderwijs en voortgezet onderwijs. De analyses laten zien dat maatschappelijk onbehagen hoger is in gemeenten waar de gemiddelde afstand tot deze voorzieningen groter is. De *toename* in de gemiddelde afstand tot deze voorzieningen hangt niet samen met maatschappelijk onbehagen.¹⁸

Tabel 5.1 Resultaten van multilevel regressiemodellen met de effecten van lokale contextkenmerken op maatschappelijk onbehagen, gecontroleerd voor individuele achtergrondkenmerken, 2019/2020 (in regressiecoëfficiënten en standaardfouten)^a

	1	2	3	4	5	6	7
	B (SE)	B (SE)	B (SE)	B (SE)	B (SE)	B (SE)	B (SE)
werkloosheid	-0,004 (0,005)						0,007 (0,005)
kenniseconomie		-0,003* (0,001)					-0,002* (0,001)
bevolkingsgroei			-0,017 (0,012)				0,016 (0,013)
vergrijzing				0,002* (0,000)			0,002* (0,001)
afstand tot voorzieningen					0,025* (0,008)		0,019 (0,011)
toename afstand voorzieningen						0,000 (0,000)	-0,001 (0,000)
(n) _{individu}	6515	6515	6515	6515	6515	6515	6515
(n) _{gemeente}	349	349	349	349	349	349	349
(n) _{wijk}	1612	1612	1612	1612	1612	1612	1612

* = $p < 0,05$

Leesvoorbeeld: Het eerste significante cijfer in model 2 van de tabel (0,003) betekent dat een procentpunt toename in het aandeel kenniseconomiebedrijven samenhangt met 0,003 minder maatschappelijk onbehagen, gecontroleerd voor individuele achtergrondkenmerken.

- a Alle modellen bevatten individuele achtergrondkenmerken (geslacht, leeftijd, opleiding, huishoudinkomen, sociaal-economische categorie en ervaren gezondheid) als controlevariabelen.
- b In deze modellen testen we de samenhang tussen contextfactoren en maatschappelijk onbehagen. In aanvullende analyses in tabel B.5.2 testen we wat er overblijft van de verschillen in onbehagen tussen gebieden als we rekening houden met relevante contextfactoren; de verschillen in onbehagen tussen typen gebieden blijven (grotendeels) bestaan.

Bron: SCP (ViN'19/'20)

Tot slot kijken we naar de rol van alle contextkenmerken tegelijkertijd. Zo maken we voor ieder contextkenmerk duidelijk hoe het samenhangt met maatschappelijk onbehagen als we rekening houden met de andere contextkenmerken. Hieruit blijkt opnieuw een negatieve samenhang tussen het aandeel kenniseconomiebedrijven en maatschappelijk onbehagen en een positieve samenhang tussen vergrijzing en onbehagen. De samenhang met afstand tot voorzieningen verdwijnt. We vinden dus uiteindelijk geen bewijs voor het idee dat het verdwijnen van lokale voorzieningen leidt tot maatschappelijk onbehagen.

Samenvattend laten deze analyses zien dat maatschappelijk onbehagen samenhangt met de lokale economische structuur en vergrijzing. Inwoners van gemeenten met een hoger aandeel kenniseconomie ervaren minder maatschappelijk onbehagen. Het verschil in het gemiddelde niveau van onbehagen tussen inwoners van gemeenten waar relatief weinig bedrijven tot de kennisintensieve sectoren behoren en gemeenten met een relatief groot aandeel kenniseconomie is ongeveer 0,09 punt op de onbehagenschaal, die loopt van -1,1 tot 0,9. Dit is ongeveer even groot als het verschil tussen urbane gemeenten in de Randstad en rurale gemeenten in de periferie, na rekening te houden met de individuele achtergrondkenmerken die we bespraken in paragraaf 5.2.1. Het verschil tussen gemeenten met een relatief lage groei en een relatief sterke groei van het aandeel 65-plussers is ongeveer 0,08 punt.¹⁹ Naast dat er mensen met andere kenmerken wonen in verschillende gebieden, zien we dus ook een bescheiden invloed van de context waarin mensen wonen.

5.4 Plaatsgebonden ressentiment en wrijving, en maatschappelijk onbehagen

De voorgaande analyses laten zien dat inwoners van plaatsen met een sterkere kenniseconomie en minder vergrijzing minder maatschappelijk onbehagen ervaren, en dat maatschappelijk onbehagen deels daarom relatief hoog is in de minder stedelijke gebieden buiten de Randstad. Deze plaatsen worden in de bestaande literatuur vaak aangeduid als ‘de plekken die er niet meer toe doen’ (Rodríguez-Pose 2018).

Het is echter de vraag of inwoners van deze plaatsen zelf ook het gevoel hebben dat hun plaats ‘er niet toe doet’, en of dat samenhangt met gevoelens van maatschappelijk onbehagen. Dat zoeken we uit door te kijken naar twee verschillende houdingen. Ten eerste kijken we naar plaatsgebonden ressentiment: de mate waarin mensen vinden dat politici in Den Haag oog hebben voor de regio. Ten tweede onderzoeken we de mate waarin mensen wrijving ervaren tussen Randstedelingen en mensen buiten de Randstad.

Recent onderzoek in Nederland en de Verenigde Staten laat zien dat de manier waarop mensen naar de relatieve positie van hun woonplaats of regio kijken samenhangt met andere politieke houdingen (Huijsmans 2023; Nelsen en Petko 2021); inwoners van rurale en perifere gebieden ervaren een hogere mate van plaatsgebonden ressentiment (Cramer 2016; Munis 2020). Dit betekent dat zij het idee hebben dat:

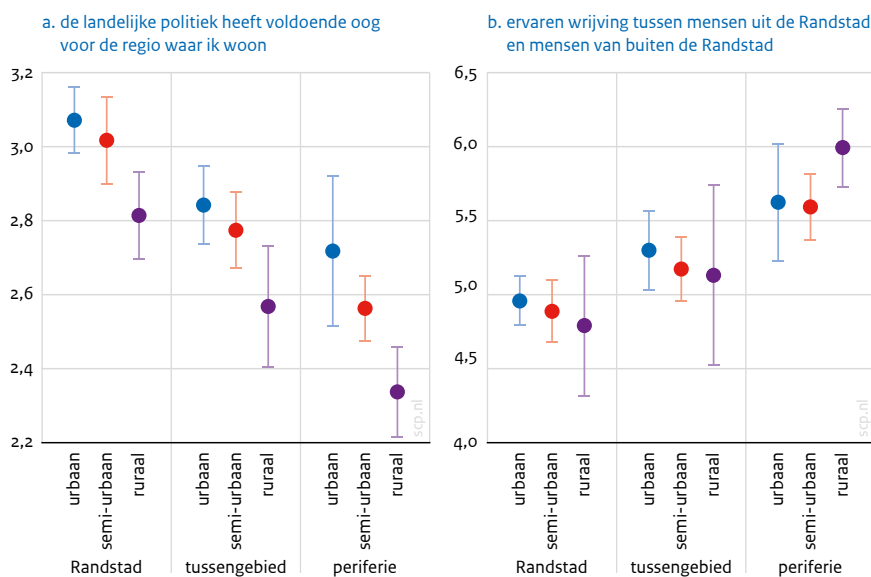
- 1 politici en beleidsmakers hun woonplaats of regio negeren;
- 2 hun woonplaats of regio niet het eerlijke deel van de beschikbare economische middelen toebedeeld krijgt;
- 3 inwoners van hun woonplaats of regio fundamenteel andere waarden en leefstijlen hebben die niet worden begrepen en gerespecteerd door inwoners van andere plekken.

Mensen met een sterk plaatsgebonden ressentiment zijn eerder geneigd om dingen die zij niet goed vinden gaan in hun woonplaats of regio te zien als de fout van politieke elites en buitenstaanders (Cramer 2016). De voorgaande kenmerken van plaatsgebonden ressentiment kunnen betekenen dat mensen vinden dat het met de samenleving een kant op gaat die wordt besloten door mensen die op andere plekken wonen. Dat kan het gevoel aanwakken dat het de verkeerde kant op gaat met Nederland. We verwachten daarom dat mensen die een sterker gevoel van plaatsgebonden ressentiment ervaren ook meer maatschappelijk onbehagen hebben. We weten uit recent onderzoek dat het gemiddelde niveau van plaatsgebonden ressentiment relatief hoog is in dezelfde typen gebieden als waar maatschappelijk onbehagen hoger is, namelijk de semi-urbane en rurale gebieden buiten de Randstad (Huijsmans 2023). Dat kan dus een aanvullende verklaring bieden voor de besproken geografische verschillen in maatschappelijk onbehagen.

Daarnaast kijken we naar de wrijving die mensen in de samenleving waarnemen tussen inwoners van de Randstad en inwoners van gebieden daarbuiten. Dit doen we door te kijken of mensen die meer wrijving tussen mensen uit de Randstad en mensen van buiten de Randstad waarnemen ook een sterkere mate van onbehagen ervaren. We verwachten dat meer ervaren wrijving tussen geografische groepen in de samenleving het gevoel van conflict in de samenleving voedt, waardoor de staat van de samenleving en de toekomst daarvan somberder ingezien worden. We hebben geen specifieke verwachting over in welke typen gebieden deze wrijving tussen Randstedelingen en mensen buiten de Randstad sterker wordt gevoeld. Als dit sterker wordt waargenomen door inwoners van buiten de Randstad, en als dit inderdaad samenhangt met maatschappelijk onbehagen, kan dit ook een mogelijke verklaring bieden voor geografische verschillen in maatschappelijk onbehagen.

Figuur 5.4 laat zien hoe deze houdingen verschillen tussen inwoners van verschillende typen gebieden. Hoe groter de afstand tot de Randstad, hoe minder mensen vinden dat de landelijke politiek voldoende oog voor de regio heeft. Dit geldt in het bijzonder voor inwoners van de rurale gemeenten. Inwoners van rurale gemeenten in de periferie scoren gemiddeld 0,7 punt lager op een vijfpuntsschaal dan inwoners van urbane gemeenten in de Randstad (figuur 5.4a). Dit sluit aan op recent onderzoek (De Lange et al. 2023; Huijsmans 2023). Daarnaast blijkt dat inwoners buiten de Randstad in sterkere mate wrijving waarnemen tussen inwoners van binnen en buiten de Randstad. Dit is het sterkst in plattelandsgebieden in de periferie. Zij scoren gemiddeld 1 punt hoger op een tienpuntsschaal dan inwoners van urbane gemeenten in de Randstad (figuur 5.4b).

Figuur 5.4 Plaatsgebonden ressentiment (a) en ervaren wrijving tussen mensen uit de Randstad en mensen van buiten de Randstad (b) naar verschillende typen gebieden, 2019/2020 (in voorspelde waarden)^{a,b}

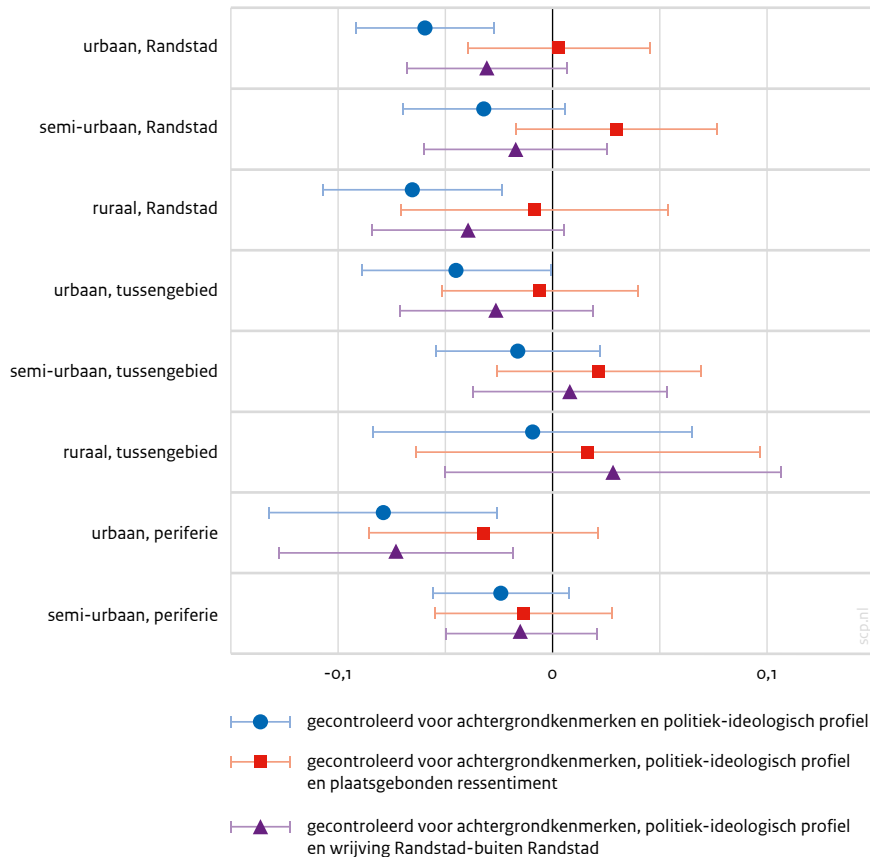
- a Voor plaatsgebonden ressentiment is de stelling voorgelegd 'De landelijke politiek heeft voldoende oog voor de regio waar ik woon'. De antwoordcategorieën van het item lopen van 1 (helemaal mee oneens) naar 5 (helemaal mee eens). Voor ervaren wrijving is gevraagd: 'In elk land is er wel eens wrijving tussen sociale groepen. Hoe groot is, volgens u, in Nederland de wrijving tussen de volgende groepen? Mensen uit de Randstad en mensen van buiten de Randstad.' De antwoordcategorieën van het item lopen van 1 (helemaal geen wrijving) naar 10 (zeer veel wrijving).
- b Voorspelde waarden (+ 95% betrouwbaarheidsintervallen) voor inwoners van verschillende typen gebieden, gecontroleerd voor achtergrondkenmerken (geslacht, leeftijd, opleiding, huishoudinkomen, sociaal-economische categorie en ervaren gezondheid). Het aantal respondenten uit rurale gemeenten in de Randstad en het tussengebied en uit urbane gemeenten in de periferie is relatief klein, waardoor de betrouwbaarheidsintervallen hier relatief groot zijn.

Bron: SCP (ViN'19/'20)

Er bestaan dus geografische verschillen in plaatsgebonden ressentiment en ervaren wrijving tussen mensen uit de Randstad en van daarbuiten. Maar in hoeverre is dit een aanvullende verklaring voor de geografische verschillen in maatschappelijk onbehagen? Figuur 5.5 toont wat er overblijft van de geografische verschillen in maatschappelijk onbehagen als we plaatsgebonden ressentiment en ervaren wrijving tussen Randstedelingen en mensen buiten de Randstad meenemen in onze analyses. Het waarnemen van wrijving tussen mensen uit de Randstad en daarbuiten hangt positief samen met maatschappelijk onbehagen. Als we hier rekening mee houden, verdwijnt echter slechts een deel van het verschil in maatschappelijk onbehagen tussen inwoners van de twee uitersten: rurale gemeenten in de periferie en urbane gemeenten in de Randstad. Van de verschillen tussen rurale periferie en de andere typen gebieden verdwijnt een nog kleiner deel. Waargenomen wrijving mensen uit de Randstad en mensen van buiten de Randstad biedt dus nauwelijks een verklaring voor geografische verschillen in maatschappelijk onbehagen.

Plaatsgebonden ressentiment hangt ook positief samen met maatschappelijk onbehagen. Hoe sterker mensen het idee hebben dat de landelijke politiek onvoldoende oog heeft voor de regio waarin ze wonen, hoe hoger hun maatschappelijk onbehagen. Als we hier rekening mee houden, is er niet langer een verschil in maatschappelijk onbehagen tussen inwoners van de rurale periferie en inwoners van urbane gemeenten in de Randstad. Ook verdwijnt het verschil tussen inwoners van rurale periferie en urbane periferie. De geografische verschillen in maatschappelijk onbehagen zijn dus beter te begrijpen als we op het individuele niveau, naast achtergrondkenmerken en het ideologische profiel van inwoners, als verklaring ook verschillen in het gevoel dat de landelijke politiek geen oog heeft voor de regio meenemen.²⁰

Figuur 5.5 Voorspeld verschil in maatschappelijk onbehagen tussen inwoners van de rurale periferie en alle andere typen gebieden, 2019/2020 (in factorscores)^{a,b}

- a Voorspeld verschil in maatschappelijk onbehagen (+ 95% betrouwbaarheidsinterval) tussen inwoners van de rurale periferie en alle andere typen gebieden.
- b De zwarte verticale lijn geeft het voorspelde niveau van onbehagen aan in rurale gemeenten in de periferie. Voor ieder ander type gebied is aangegeven hoe het voorspelde niveau van onbehagen verschilt met de rurale periferie. De blauwe cirkel geeft het verschil aan als er alleen rekening wordt gehouden met achtergrondkenmerken en de ideologische groepen van inwoners. Het rode vierkant geeft aan wat er van dat verschil overblijft als er rekening wordt gehouden met plaatsgebonden ressentiment. De paarse driehoek geeft aan wat er overblijft als er rekening wordt gehouden met waargenomen wrijving tussen mensen uit de Randstad en mensen van buiten de Randstad.

Bron: SCP (ViN'19/'20)

Tot slot vergelijken we deze mogelijke verklaring voor geografische verschillen in maatschappelijk onbehagen met een meer algemene houding als politiek vertrouwen.²¹ Als we rekening houden met politiek vertrouwen, worden de verschillen in maatschappelijk onbehagen tussen gebieden weliswaar kleiner, maar sommige verschillen blijven bestaan. De verschillen verdwijnen als we plaatsgebonden ressentiment toevoegen. Geografische verschillen in maatschappelijk onbehagen hangen dus sterker samen met plaatsgebonden ressentiment dan met politiek vertrouwen.²²

Samengevat laten de analyses zien dat het relatief hoge niveau van maatschappelijk onbehagen in semi-urbane en rurale gebieden buiten de Randstad sterk samenhangt met het beeld dat de landelijke politiek niet voldoende oog heeft voor de regio. Dit suggereert dat plaatsgebonden ressentiment een belangrijke component van maatschappelijk onbehagen is buiten de Randstad, met name onder inwoners van minder stedelijke gemeenten.

5.5 Slot: De verdeling van maatschappelijk onbehagen over Nederland

In dit hoofdstuk hebben we bekeken *waar* maatschappelijk onbehagen voorkomt. Juist in een hoofdstuk dat naar ruimtelijke patronen kijkt kan het niet vaak genoeg benadrukt worden: verschillen *binnen* gemeenten tussen bewoners zijn altijd nog groter dan de verschillen *tussen* gemeenten. Als we dan toch kijken naar ruimtelijke verschillen in maatschappelijk onbehagen zien we dat twee geografische dimensies – stad-platteland en centrum-periferie – beide belangrijk zijn. Maatschappelijk onbehagen is relatief laag in steden, zowel binnen als buiten de Randstad, en is relatief hoog in rurale gemeenten buiten de Randstad. Deze verschillen zijn deels te verklaren doordat er andere mensen wonen met verschillende hulpbronnen en politiek-maatschappelijke houdingen. We zien een bescheiden invloed van de context waarin mensen wonen (minder kenniseconomie en meer vergrijzing hangt samen met meer onbehagen). Met name de perceptie dat de landelijke politiek niet voldoende oog heeft voor de regio, is een verklaring voor het relatief hoge niveau van maatschappelijk onbehagen in semi-urbane en rurale gebieden.

Noten

- ¹ Er zijn enkele uitzonderingen hierop. Drie regio's hebben net iets minder dan 100 respondenten: Kop van Noord-Holland (95), Agglomeratie Haarlem (98) en Oost-Zuid-Holland (94). Deze regio's hebben we niet samengevoegd met buurregio's. De regio Het Gooi en Vechtstreek heeft 84 respondenten en is niet samengevoegd met de regio Utrecht overig, omdat de gemiddelde niveaus van onbehagen substantieel verschillen tussen beide regio's.
- ² Groningen heeft 176 respondenten en de rest van het COROP-gebied 'Overig Groningen' 149 respondenten.
- ³ Dit doen we door middel van multilevel regressiemodellen waarin respondenten 'genest' zijn in wijken in gemeenten.
- ⁴ De categorieën zijn zo ingedeeld dat iedere stedelijkheidscategorie evenveel inwoners bevat. Deze categorieën zijn gelabeld als zeer sterk stedelijk, stedelijk, matig stedelijk, weinig stedelijk en platteland. Deze categorieën gebruiken we in onze analyses. De analyses zijn ook uitgevoerd met continue maten van stedelijkheid en afstand tot het centrum. De conclusies verschillen niet tussen de modellen met continue of categorische metingen. Voor gemakkelijke visualisatie en interpretatie, waarbij non-lineaire verbanden ook eenvoudig zichtbaar zijn, presenteren we de analyses met categorische metingen.
- ⁵ In deze analyses worden de (zeer) sterk stedelijke wijken in de (zeer) sterk stedelijke gemeenten beschouwd als de binnensteden, en de minder dichte wijken in de (zeer) sterk stedelijke gemeenten worden beschouwd als buitenwijken.
- ⁶ De correlatie tussen stedelijkheid (omgevingsadressendichtheid) en afstand tot het centrum (gemiddelde van afstand tot Amsterdam, Utrecht, Den Haag en Rotterdam) op gemeenteniveau is $-0,391$.
- ⁷ We kijken naar de combinatie stedelijkheid en afstand. Dit is een simplificering; binnen de combinaties is uiteraard nog allerlei variatie in type gebieden, onder andere naar leefbaarheid en bereikbaarheid.
- ⁸ Gemeenten zijn ingedeeld in Randstad, tussengebied en periferie op basis van de gemiddelde afstand (hemelsbreed) tot Amsterdam, Den Haag, Rotterdam en Utrecht. De Randstad bestaat uit een derde van de gemeenten met de kleinste afstand tot deze vier steden, het tussengebied uit een derde van de gemeenten daarna, en de periferie uit een derde van de gemeenten met de grootste afstand. Urbaan wordt gedefinieerd als de zeer sterk stedelijke en sterk stedelijke gemeenten. Semi-urbaan bestaat uit de mild en nauwelijks stedelijke gemeenten. Ruraal bestaat uit de plattelandsgemeenten. Figuur B.5.1 in de bijlage laat zien welke gemeente tot welke categorie behoort.
- ⁹ Doordat stedelijkheid en afstand negatief met elkaar samenhangen, zijn slechts 3 van de 119 gemeenten in de Randstad ruraal, tegenover 32 van de 115 gemeenten in de periferie. Het aantal respondenten uit rurale gemeenten in de Randstad en het tussengebied en uit urbane gemeenten in de periferie is relatief klein, waardoor de betrouwbaarheidsintervallen hier relatief groot zijn.
- ¹⁰ Technischer geformuleerd: het grootste gedeelte van de variantie in maatschappelijk onbehagen kan op individueel niveau verklaard worden. Multilevel regressiemodellen laten zien dat het gemeente- en wijkniveau respectievelijk 4 en 19% van de totale variantie in maatschappelijk onbehagen kan verklaren. En verschillen binnen typen gebieden – bijvoorbeeld tussen inwoners met een opleiding 'basisonderwijs, vmbo' en 'hbo, wo' – zijn groter dan de gemiddelde verschillen tussen de typen gebieden die het meest verschillen (urbane gemeenten in de Randstad versus rurale periferie).
- ¹¹ In de totale ViN'19/20-steekproef valt 44,9% van de respondenten in de groep 'hbo, wo', terwijl dit in zeer sterk stedelijke gemeenten 59,7% is.
- ¹² Deze politiek-ideologische groepen komen uit de latente profielanalyse van hoofdstuk 3. Dat zijn geen bestaande groepen en de toewijzing tot de profielen is omgeven met een zekere mate van onzekerheid. In dit hoofdstuk is geen rekening gehouden met de onzekerheid.
- ¹³ Aanvullende analyses voor regionale verschillen in specifieke politiek-maatschappelijke houdingen (zoals in hoofdstuk 2 behandeld), laten zien dat hoewel inwoners van verschillende gebieden verschillen op deze houdingen, deze houdingen de geografische verschillen in maatschappelijk onbehagen niet kunnen verklaren. Als we rekening houden met deze verschillen in houdingen tussen inwoners van verschillende gebieden, dan blijven de eerder genoemde verschillen in onbehagen grotendeels zichtbaar.
- ¹⁴ Het aandeel 'kenniseconomiebedrijven' is gemiddeld 39,1% in urbane gemeenten en 37,8% in semi-urbane gemeenten in de Randstad. Ter vergelijking: in semi-urbane en rurale gemeenten in het tussengebied is dit respectievelijk 32,2 en 26,7%, en in semi-urbane en rurale gemeenten in de periferie gaat het om respectievelijk 28,5 en 24,3%. We categoriseren bedrijven als 'kennisintensief' op basis van de sector (SBIcode) waarin het CBS ze heeft ingedeeld. Hierbij gaat het om bedrijven in de sectoren Informatie en Communicatie, Financiële dienstverlening, en Specialistische zakelijke diensten.
- ¹⁵ We gebruiken in eerste instantie gegevens op gemeenteniveau in plaats van op wijkniveau. De gegevens op gemeenteniveau zijn namelijk beter vergelijkbaar over de tijd dan de gegevens op wijkniveau. Voor informatie over het verdwijnen van voorzieningen of het afnemen van het aantal inwoners is dit noodzakelijk. Voor de contextfactoren die niet over de tijd vergeleken hoeven te worden, zoals werkloosheid en het percentage huishoudens met een laag inkomen, hebben we de analyses ook uitgevoerd met data op wijkniveau. Dit leverde geen andere conclusies op.
- ¹⁶ Vergrijping is gemeten als de procentuele toename van het aandeel inwoners van 65 jaar of ouder tussen 2010 en 2019.
- ¹⁷ Zie tabel B.5.2 in de bijlage.
- ¹⁸ De toename in afstand tot voorzieningen is gemeten als de procentuele toename in de afstand tot voorzieningen in kilometers tussen 2010 en 2019.

- ¹⁹ Voor gemeenten met een relatief klein aandeel kenniseconomie nemen we het 10^e percentiel op basis van de grootte van de kenniseconomie en voor een relatief groot aandeel kenniseconomie het 90^e percentiel. Voor groei van 65-plussers gebruiken we het 10^e en 90^e percentiel op basis van hun groei in het aantal 65-plussers in de gemeente.
- ²⁰ De analyses met plaatsgebonden ressentiment en wrijving worden geanalyseerd zonder contextfactoren zoals behandeld in paragraaf 5.3. De lokale context kan ook invloed hebben op het plaatsgebonden ressentiment (Huijsmans 2023). Dit vraagt om een mediatie-analyse, maar dat valt buiten de doelstellingen van dit onderzoek.
- ²¹ Politiek vertrouwen kent geen geografische invalshoek, zoals plaatsgebonden ressentiment dat wel kent (de ervaring dat de landelijke politiek onvoldoende oog heeft voor de regio waar iemand woont). Zowel maatschappelijk onbehagen als politiek vertrouwen zijn allebei meer algemene houdingen. De correlatie tussen politiek vertrouwen en maatschappelijk onbehagen is dan ook sterker dan die tussen onbehagen en plaatsgebonden ressentiment. De correlatie tussen politiek vertrouwen en onbehagen is -0,587. De correlatie tussen plaatsgebonden ressentiment en onbehagen is -0,302.
- ²² Zie figuur B.5.4 in de bijlage. Als we rekening houden met politiek vertrouwen, blijft het verschil in onbehagen bestaan tussen inwoners van rurale periferie en urbane gemeenten in de Randstad.

Summary

Gloomy about society?

A study of differences in societal unease in the Netherlands

Reflection, conclusions and recommendations

Emily Miltenburg and Bram Geurkink

An era of unease?

Many Dutch people are satisfied with their own lives, but dissatisfied with society (Dekker et al. 2018). This negative feeling that citizens have about the Netherlands is often discussed in newspapers, on talk shows and in the political arena. Commentators and politicians refer to them as ‘concerned’ or ‘angry’ citizens. And they see protests – whether about nitrogen, COVID or refugee shelters – as confirmation of that negative feeling.

The concept of ‘societal unease’ frequently comes up in these discussions. Since 2000, this term seems to have become increasingly prevalent in public and political debate (RMO 2013). This unease refers to a negative sentiment about society. Although protest and societal unease are often mentioned in the same breath, they are not the same thing. Protesting is a behaviour, while societal unease is an attitude towards society. It is a broad concern that often does not relate to one specific societal problem (Steenvoorden 2016). Societal unease refers to pessimism about the direction in which society is heading, a perceived decline and a collective powerlessness to stop that decline (Steur et al. 2017a).

Societal unease has been a phenomenon throughout history and is part of every society (Van den Berg and Kok 2021: 13; Steur et al. 2017a). However, it has become the focus of increased attention in recent decades (Mellink et al. 2014). Researchers attribute this to a fading belief in progress in Western, liberal democracies, where part of the population has lost hope for a better future (e.g. Elchardus 2015; Steenvoorden 2016). Some also argue that the sentiment of societal unease has been stronger and more visible since the turn of the century (Steur et al. 2017a; Van den Berg and Kok 2021; Schnabel 2011). It is difficult to investigate whether societal unease has indeed increased. There is limited empirical material available to monitor this development over the course of decades (Dekker et al. 2013; Van den Berg and Kok 2021: 13). But with more and more talk of unease in the political arena and the media, some have labelled the last 20 years as the era of unease (Van Vulpen et al. 2016).

Consequences for society and the democratic rule of law

Societal unease often has a negative connotation. However, this concern can also be a useful indicator and have a constructive democratic function. People feel that the Netherlands is heading in the wrong direction and believe that certain political and social issues should receive more attention (Koenis 2012; RMO 2013). A certain level of unease therefore serves as a ‘fuel that keeps the political and social machinery running’ (Tiemeijer and Keizer 2023: 47).

Despite this indicative role of societal unease, policymakers tend to focus primarily on its potential negative consequences. Societal unease can cause tensions in society and lead to unrest or anger among part of the population (Steur et al. 2017a; RMO 2013: 10). Policymakers also fear that unease could put pressure on the functioning of public administration (Steur et al. 2017b).

Differences between groups and regions in the Netherlands represent a particular area of concern. This was also expressed by the Dutch Government Committee on the Parliamentary System, which issued advice on making that system future-proof. Heightened societal unease among certain groups in society can put a strain on the legitimacy of the democratic rule of law (Remkes et al. 2018: 80). Groups with a high level of societal unease may feel that the government is no longer able to meet their expectations. This can be because the government is not focusing on the issues that are important

to them, for example. As a result, these groups do not feel seen and understood. Citizens may also think that the government is not solving problems effectively enough. This can in turn cause groups of citizens to withdraw from society and isolate themselves in their own circles. When this happens, it indicates diminished legitimacy of public administration and can put an even greater strain on the functioning thereof (Andeweg 2014).

There are a number of other insights about the behavioural implications of societal unease. People with more societal unease are more likely to vote for radical right-wing parties (Steenvoorden and Hartevelde 2018). However, this is not necessarily cause for concern for democracy. After all, dissatisfaction with policy and the established parties is expressed within the democratic legal system. This ensures the legitimacy of the system (Steenvoorden 2018). Not voting, on the other hand, could suggest reduced legitimacy. But there is no clear indication that unease causes people to abstain from voting. In short, the relationship between unease and voting behaviour does not directly give rise to concerns about the functioning of democracy (Steenvoorden 2018: 66).

We also know that people with more societal unease are over-represented in protest participation, but less involved in institutional political participation (such as membership and involvement in a political party) and civic participation (such as volunteer work) (Steenvoorden 2016). Protesting is a fundamental right, a basic condition of our democracy, a means for groups to express their interests and a way of communicating society's concerns to politicians (see also Box S.1).

Box S.1 Relationship between societal unease and protesting unclear

People with more societal unease participate less in general, but they are more likely to be active in protest types of participation (such as demonstrations, boycotts and signing petitions) (Steenvoorden 2016). The circumstances under which societal unease turns into protest are relatively unpredictable (Van Stekelenburg 2018). Whether and when people will demonstrate is based on a range of personal characteristics and depends on the circumstances as well, such as a clear cause or an engaging, mobilising person (Den Ridder et al. 2019). People who take part in protests therefore have different motives. Some demonstrations have a broad focus, such as the climate, while other demonstrations have a very specific policy goal (such as higher wages) (Den Ridder et al. 2019: 33). There are also people with low societal unease who take part in protests. The extent of protest and participation therefore cannot be predicted based on concern about or dissatisfaction with society and politics. In other words, societal unease can be a breeding ground for protest, but the actual act of protesting depends on the organisation and mobilisation of certain groups. The same applies to recent climate demonstrations and protests against nitrogen measures. Looking only at protests, demonstrations and incidents therefore does not do justice to the concerns that exist within society as a whole, and does not help to find solutions.

In addition to differences between groups of Dutch citizens, policymakers must be alert to concentrations of societal unease in certain areas, and to the feeling of being 'forgotten' by national politics among those in regions outside the Randstad.¹ If societal unease in certain areas also gradually undermines the legitimacy that people attribute to government action, this can reduce the willingness to collaborate on governmental tasks that require interventions in the spatial environment (e.g. the energy transition and the nitrogen issue) (Van den Berg and Kok 2021: 35 and 40). It can even decrease the willingness to submit to authority. This occurs at the expense of policy effectiveness, which affects the stability of the democratic rule of law (Van Noije 2019).

In short, some degree of unease in a society is neither undesirable nor unusual – the phenomenon has always existed and is part of every society – but too much is not good, especially if this societal unease is concentrated in specific groups and in specific regions.

Pay more attention to underlying problems than to sentiment

Researchers and commentators point out that since the rise of Pim Fortuyn in 2001, political debates have increasingly been approached from an emotional frame. These debates focus heavily on ‘concerned’, ‘angry’ and ‘forgotten’ citizens (Van den Berg and Kok 2021: 13). Over the past 20 years, politicians have given ‘ample space to feelings and sentiments’ (Van den Berg and Kok 2021: 76). If politicians mainly focus on such sentiments and aim to reduce them, but in doing so give less priority to certain policy objectives, this fails to solve the actual underlying problems. According to Van den Berg and Kok (2021: 76), dealing with societal unease in this way has ‘triggered a downward spiral of unease. As a result, this may further amplify the discontent: if we talk about societal unease often enough, people will also start to notice it more due to this constant confirmation (Dekker 2021).²

Solely focusing on and acting in response to the sentiment of societal unease can therefore be counter-productive. It is more constructive to look at citizens’ underlying concerns, problems and preferences (Dekker 2016). This is in line with previous SCP publications in which we noted that it is not a lack of trust in the political system that is problematic, but the lack of reliability of the government (Van Gool et al. 2022; Den Ridder et al. 2022). While lower trust in the political system is an important indicator, it is not the problem itself (Schakel 2021).

It is therefore important to view societal unease ‘not as the end of a societal debate, but as the beginning’ (RMO 2013: 51). We must look for the underlying explanations for differences in societal unease. In this study, we do that by examining political views, individual resources, perceptions on one’s position in society and where people live. Dissecting unease gives us a picture of the diversity and distribution of societal unease in the Netherlands. If it turns out that differences in unease are related to structural inequalities between social groups and areas in the Netherlands, policy decisions can be weighed more effectively and attention can be focused more specifically on these inequalities. This will not eliminate societal unease completely, as it is part of every society and has many sources (see also Dekker and Den Ridder 2011; Den Ridder et al. 2022). Nevertheless, this study does provide guidelines for policymakers to reduce societal unease among groups and starting points for engaging in dialogue with citizens.

Conclusions

This study focuses on the questions of what characterises societal unease, who feels it more, where in the Netherlands it occurs most often and why. We regard societal unease as a broad concern about the direction and state of the Netherlands. Our study shows that who someone is, whom they know and what they think are often more important determinants of societal unease than where someone lives. We conclude that societal unease is primarily related to the resources people have and their personal views on society and politics, and has less to do with the characteristics of their place of residence. More economic resources, such as education, having a job and a higher income, are generally associated with less societal unease. But non-economic resources such as better health, good communication skills, access to and support from certain social networks, and culturally elitist preferences and behaviours are also linked to less societal unease. One’s perceived position in society is related to unease as well: people who feel more included in Dutch society and place themselves higher on the social ladder experience less societal unease.

In addition, the societal concerns and political viewpoints underlying this unease are diverse. Most societal unease is found in groups with more culturally conservative views, but groups with other political views also experience societal unease. These different groups often have different political viewpoints. For example, some who experience strong societal unease think that the Netherlands is doing too much to fight climate change, while others believe too little is being done. Societal unease therefore has different meanings for different groups in the Netherlands. People with less social and political trust also have more societal unease, as do people who experience less responsiveness in politics and people who experience more friction in society.

Although societal unease is, on average, slightly higher among residents of rural municipalities outside the Randstad, the differences in unease between residents within municipalities are always greater than the differences between municipalities. Furthermore, there are also many people in the Randstad who have a high level of societal unease. The regional differences are mainly explained by the fact that people living in these areas have different individual resources and different views on society and politics. Characteristics of the area (such as an ageing population and the local economy) have only a modest influence on societal unease. On average, however, residents of rural areas outside the Randstad have a stronger sentiment that their region does not receive enough attention in national politics; this is a key component of societal unease in these areas.

Possible courses of action for policymakers

We conclude that societal unease is primarily related to individual resources and personal views on society and politics. We have identified three possible courses of action for policymakers:

1 Provide space for diverse perspectives: look at democratic innovations

Look at democratic innovations which could ensure that citizens feel **more heard** and have a **better understanding** of the decisions made. Many political decisions affect citizens' personal lives, and if they are involved in these decisions, this could lead to a better understanding of the outcomes. **Transparency** (has the process taken place openly?) and **inclusion** (have all interests been considered?) are crucial in this regard. Potential innovations include citizens' assemblies and referendums. It is also important to define **clear expectations** in advance and ensure **adequate representation**.

The perception that politicians do not do enough for or care enough about citizens is related to a stronger sense of societal unease. Beneath the feeling of societal unease lies a multitude of concerns and political beliefs held by citizens, about which they often have opposing views. If decisions are not made carefully regarding issues on which citizens' opinions strongly differ, such as climate change measures, immigration and the European Union, we foresee a so-called waterbed effect. A policy decision may decrease societal unease for one group, but increase it for another. The stances on climate change measures are a clear example of this: some groups feel the measures are too drastic and are being implemented too fast, while others believe the process cannot happen fast enough (see also De Kluizenaar and Van der Torre 2023).

Due to the differing views in a diverse society, consensus on decisions is not realistic. The ability to deal with and represent this diversity of wishes, interests and norms among citizens is therefore the core of our democracy. In the decision-making process, it is especially important that citizens feel they are being heard and kept adequately informed. A key concept in this regard is perceived procedural justice (Van Noije 2019). Has the process of considering interests taken place openly (was it transparent?) and have all relevant interests been considered (was it inclusive?)? The idea behind procedural justice is that even if citizens' preferences are not reflected in policy, they are more likely to accept outcomes if they feel that the policy has been developed fairly. This can reduce a waterbed effect and safeguard the legitimacy of decisions.

In recent years, there has been a growing interest in involving citizens in decision-making. From the above legitimacy perspective, such involvement can increase citizens' influence and make the process of balancing interests more transparent. If the preferences and interests of certain groups in society are not fully heard and consistently fail to receive adequate consideration, the substantive representation of these groups is out of balance. A determining factor of legitimacy is that citizens have the chance to voice their opinions and that this input is handled with due care. Two democratic innovations that receive a great deal of attention in this regard are the citizens' assembly and the binding corrective referendum.

In a citizens' assembly, a small group of citizens led by an expert engage in dialogue with other citizens to explore a specific societal problem. An example is the citizens' assembly on climate policy initiated by the minister for Climate and Energy. People who are more dissatisfied with the functioning of democracy and people who are dissatisfied with the current climate policy are more supportive of a citizens' climate forum (De Koning et al. 2023). A citizens' assembly could bring to the fore the dissatisfaction of these groups of citizens. Ideally, the citizens' assembly reveals the plurality of perspectives and provides a visible platform for weighing the various interests and facts. It is also important that scope of the citizens' assembly is not too narrow, that expectations are clearly aligned and that basic conditions for representativeness and inclusivity are guaranteed (see De Koning et al. 2023 for a detailed explanation of these focal points; Den Ridder et al. 2021a).

In a binding corrective referendum, all eligible voters can express their opinion on laws that have already been passed. The introduction of a referendum has broad support among the population, and precisely those groups with a relatively higher degree of societal unease (people who have only completed primary education or prevocational secondary education, people who have low trust in the political system, and people who place themselves lower on the social ladder) are in favour in the referendum as a democratic tool (Houwelingen and Dekker 2018; Bowler and Donovan 2019). For these groups specifically, the referendum could be an important tool to boost their involvement in the political system (Remkes et al. 2018). It can increase the government's responsiveness because it can increase the willingness to explicitly take into account the wishes of the population (Remkes et al. 2018). Furthermore, citizens vote for a particular party during elections because they agree with certain viewpoints. In a multi-party system like that in the Netherlands, the question is whether these points will also result in policy, even if a party enters the government. A corrective referendum gives citizens a greater influence over the decision-making process (Michels 2009) and thus contributes to the legitimacy of this process.

However, some caution is in order. Adequate representation must be ensured in both the citizens' assembly and in referendums. It is also wise to think about the embedding of this democratic tool rather than simply viewing it as an experiment. We know from the national referendum that disappointment about the tool and its abolition has increased political dissatisfaction (De Koning et al. 2023). If the groups with the most societal unease also lose out in citizen participation or become disillusioned with it, this will only fuel their discontent.

2 *Look beyond economic resources and recognise the importance of perceived inclusion*

In addition to **economic resources** (such as employment and income), **non-economic resources** (such as social networks, health and digital skills) and shortages thereof also contribute to societal unease. Alongside economic policy decisions, this requires consideration of policies aimed at tackling **disadvantages and inequalities** in these other resources. Shortages should be supplemented based on **life course considerations** and **need**, and it must be clear what citizens can expect from the government. The feeling of belonging and being able to fully participate in society is important to reduce societal unease as well. **Combating exclusion** and ensuring **equal treatment** therefore require attention from policymakers.

Inequality is about more than just differences in income and education. Access to social networks and the support and help these can provide, perceived health, communication skills and cultural preferences are also related to the opinions people have about Dutch society, including societal unease. Other SCP research shows that there are significant differences between capital groups (combinations of economic, social, cultural and person capital) and the extent to which people think the Netherlands is heading in the wrong direction. Groups with few resources are more likely to be societally pessimistic (Vrooman et al. 2023). Structural inequalities and resource shortages require policy attention because, in addition to impacting citizens' quality of life, they can also have negative consequences for society and the legitimacy of democracy and government policy. This study includes an in-depth discussion of several courses of action to combat these inequalities (Vrooman et al. 2023). We will limit ourselves to a few key points here.

Policymakers are less likely to focus on non-economic resources, such as social relationships and cultural preferences. These are difficult to regulate and can easily infringe on people's privacy, and interventions in this regard can also be stigmatising for certain groups. The wish and expectation of policymakers is that successful policy on economic capital (such as equal opportunities in education and on the labour market) will automatically lead to more capital in other domains. However, an economic approach will probably not be sufficient to address inequalities (Vrooman et al. 2023). Resolving disadvantages in education and on the labour market is challenging enough for many groups. And even if this is accomplished, it will not simply translate to other resources and social opportunities (Geppert and Muns 2023).

A broad view of other, non-economic resources is therefore needed. For example, perceived health and support from social networks are also related to societal unease. The same is true for digital skills and mastery of the English language: resources that will also become increasingly important because our modern society is demanding more and more of its citizens. A separate focus on these other resources is therefore key, especially among groups with an accumulation of disadvantages.

For groups with a lower social position, investing in these resources on their own is complicated due to the shortage of many of these resources. Placing the responsibility for increasing resources entirely on citizens themselves is therefore not a solution. This will only exacerbate inequalities, as people with more resources are also able to invest more in themselves. Furthermore, a focus on personal investment reduces structural inequality to an individual problem, while there are many complex causes behind it (Vrooman et al. 2023).

A more promising option is a more prominent role for the government, in which resource shortages are supplemented based on life course considerations and need. For people without paid work who are close to pensionable age, for instance, a strict activating labour market policy could be replaced by support in finding another daytime activity from which they could derive fulfilment and appreciation. Other examples including building support networks, improving digital skills and combating loneliness. Focusing on problems in implementation processes at government agencies, which are more likely to negatively affect people with fewer resources, could also reduce structural inequalities (Vrooman et al. 2023: 9-12). It is important that citizens have clarity regarding what they can expect from the government and which public services and facilities they can count on (SCP 2021).

How people rate their own social position and whether they feel part of Dutch society are related to societal unease as well. The structure of our society should invite citizens to participate fully and make them feel like they belong. Different groups experience barriers and exclusion in Dutch society for different reasons (e.g. the elderly, people with low literacy skills, people who have only completed primary education or prevocational secondary education, people with a migrant background, people with a physical disability and people who feel culturally distanced from Dutch politics). Prior research into topics like discrimination (Andriessen et al. 2020) and inclusion of people with a physical disability (Vermeij and Hamelink 2021) shows that there is still a lot of work to be done to create a more inclusive society. Developing policy measures to prevent the exclusion of groups and putting the theme of equal treatment on the agenda are therefore essential. It can also help to make politicians and public officials aware of the cultural differences that contribute to people's perceived distance from the political system (Van der Waal et al. 2017).

3 Focus on region-specific challenges and perceived distance from national politics

The view that the national political system does not pay enough attention to the region where people live ('place-based resentment') is an important component of the societal unease felt in rural municipalities outside the Randstad. A greater focus on regions can be achieved by **preventing** a feeling of **political distance** and **insufficient representation**, and by paying attention to the **distribution of economic resources** across regions. Ensure that national policy is structured in such a way that **region-specific challenges** can be tackled as part of it. Formulate solutions in close consultation with regional partners and ensure proper consideration of regional interests at the national level. However, it is important not to lose sight of the **various inequalities** that exist **throughout the Netherlands**.

Societal unease is relatively low in cities, both within and outside the Randstad, and relatively high in rural municipalities outside the Randstad. It is important to note that differences between residents *within* areas are always greater than differences *between* areas. In addition, the regional differences in societal unease can largely be explained by the fact that people living in these areas have different individual resources and different views on society and politics.

On average, however, residents of rural areas outside the Randstad experience a larger distance to national politics in the sense that they are more likely to believe that the Dutch government does not pay enough attention to the region in which they live. This is a key component of societal unease in these areas. The literature approaches this place-based resentment in broader terms than just the 'political focus' on certain regions (Huijsmans 2023). The feeling of how other Dutch people view the region in which someone lives is also part of that resentment. Residents of the Randstad provinces experience greater appreciation for their region from other Dutch people, while those living in Friesland, Drenthe, Zeeland and Limburg experience less appreciation (Vermeij and Schyns 2019).

The perception that other Dutch people look down on their region is strongest among residents of the province of Groningen (Vermeij and Schyns 2019: 20). This sentiment is currently most evident in the gas extraction dossier. The fact that gas revenues were considered more important than the fate of Groningen's residents has taken a heavy toll.

It is important to explore what can be done about the underlying causes of the feeling that not enough attention is paid to the region in which people live. For the gas extraction dossier specifically, the parliamentary committee of enquiry into gas extraction in Groningen has called for residents to be prioritised over gas revenues. The recommendations include implementing a more generous and accessible claims handling process, providing clarity and prospects to residents and for the region, paying more attention to the public interest and listening more closely to stakeholders' concerns (Parliamentary committee of enquiry into gas extraction in Groningen 2023).

The question of what the national government can do to focus more on the region in which people live also exists outside Groningen, and this question requires an answer in a broader context than just the gas extraction dossier. Research points to the local economic structure and perceived cultural and political distance as relevant explanations for place-based resentment (Huijsmans 2023). With regard to the local economic structure, there are recurring discussions about the distribution of government investments in high-quality facilities and activities, and the distribution models for regular government funding across municipalities and provinces (from the municipal fund as well as in the social domain and for infrastructure) (Remie 2021; Bock 2022; Molema 2022). These discussions reinforce the impression in certain regions outside the Randstad that when it comes to matters of distribution, they often 'get the short end of the stick'. The Council for the Environment and Infrastructure, Council for Public Health and Society and Council for Public Administration note that many of the national programmes aimed at regional areas lead to competition between regions and place the national government in an evaluative position. They advise that more attention should be paid to regions on a continual basis and that investments should be long-term rather than incidental (Rli et al. 2023: 54). It is important to seek solutions in close consultation between the national government and regional

partners and to structure national policy in such a way that region-specific challenges can be tackled as part of it.

Furthermore, a greater perceived distance and less ‘descriptive representation’ (numerical presence) of political leaders from different regions in Dutch Parliament are related to a strong sense that national politics does not pay attention to the region in which people live (Huijsmans 2023; see also Noordzij et al. 2021). Proposals for changing the electoral system could be relevant to address this perceived political distance. The Dutch Government Committee on the Parliamentary System has recommended improving the current electoral system (Remkes et al. 2018). This has led to a bill from the cabinet for an electoral system in which voters can vote for either a party or a specific person on the list of candidates (Rijksoverheid 2021). Because preferential votes carry more weight within this new electoral system, it could strengthen the regional representation of voters and thus reduce the perceived political and cultural distance from the national government and the Randstad.³

Although place-based resentment is more prevalent outside the Randstad, it is important not to lose sight of the various inequalities that exist throughout the Netherlands. If we look through a different lens and focus on indicators of broad prosperity, we see a different geographical picture: in parts of the Randstad there is actually a decrease in ‘broad prosperity later’, i.e. resources that subsequent generations will need to maintain the level of prosperity. And in large cities across the Netherlands, the quality of life is generally lower, which includes indicators such as lower average disposable income, poorer health and less social cohesion (CBS 2022). Broad prosperity ‘here and now’ (including wealth, employment, well-being, safety and the environment) is also relatively low in municipalities in Groningen as well as in Limburg, Drenthe and Flevoland.

In short, the geographical distribution of broad prosperity is not uniform. There may be certain region-specific challenges associated with increasing broad prosperity. But in addition to the distribution of broad prosperity *between* areas, attention should also be paid to the differences in resources and prosperity *within* areas. Comparing areas in the Netherlands to each other does not contribute to an understanding of the underlying problems faced by groups of people who lag behind in broad prosperity. Policy attention should be devoted specifically to this.

In conclusion: towards a responsive government with a vision

Societal unease has been around for ages, is part of every society and exists among many Dutch citizens. However, this unease is unevenly distributed between groups and areas, and that can be a problem. Due to discussions about the climate and nitrogen, we have recently also seen increasing discussions about the supposed gap between the Randstad (and other cities) and rural areas. A high degree of societal unease among certain groups or in certain areas can (further) escalate social tensions and the political gap.

Many advisory and research reports and studies on societal unease have preceded this publication (e.g. Dekker and Den Ridder 2011; RMO 2013; Steenvoorden 2016; Steur et al. 2017a; Van den Berg and Kok 2021). The SCP Citizens’ Outlook Barometer also focuses on the nature of and developments in societal unease. These contributions have already taught us that we should not focus on the sentiment of societal unease and that it is especially important to examine the underlying sources of unease. To do so, a strong empirical basis is needed regarding the actual individual differences in societal unease between Dutch people, both within and between areas.

This study provides that knowledge. We argue that the political attitudes and resources people have are often more important determinants of their societal unease than where they live. While the view that the national political system does not pay enough attention to regions is an important component of the societal unease felt in rural municipalities outside the Randstad, specific characteristics of the area only have a modest influence. In addition, for all Dutch people, the extent to which they believe that politicians care about what they think and are doing enough for them is linked to societal unease. In the possible courses of action mentioned above, we highlight the importance of representing diverse political perspectives, offering social security and ensuring that everyone in society can participate.

Societal unease is explicitly a future-oriented issue; after all, it refers to feelings about the state and direction of society in the near future and beyond. As such, it is also important to determine and communicate to citizens what the prospects are for the social challenges both now and in the future (SCP 2021). A broad perspective on prosperity can be helpful in this regard. Within that perspective, other aspects besides financial-economic factors should be considered. This perspective also includes the distribution of wealth (and maintaining this broad prosperity) for future generations. That broad perspective on prosperity therefore provides an important conceptual framework for policy to take into account current and future generations alike. It requires a clear link between short-term and long-term choices across various policy domains, as well as transparency and a clear vision on current and future choices from politicians and policymakers (Hardus and Schellingerhout 2022).

Many political decisions affect citizens' personal lives. And if policy plans regularly change course and are considered separately from other domains and without a clear vision, this can lead to a perception of unreliability. It ultimately comes down to having a reliable and committed government, both in the decision-making process and in social services and schemes. A long-term perspective serves as an 'anchor for predictable and effective policies' (SCP 2021). It remains as important as ever for politicians to achieve results and demonstrate decisiveness, listen carefully, engage in dialogue, be open about the interests that have been considered and be accountable (Den Ridder et al. 2022; Van Noije et al. 2023). Concrete and inclusive potential solutions that reflect a vision for the future and involve citizens can help to combat the feeling of an societal deterioration that we as a society cannot control.

Notes

- ¹ Randstad refers to a metropolitan conurbation occupying an area in west-central Netherlands. This 'Randstad' area is being regarded as the economic, cultural and political centre.
- ² A similar pattern can be seen with political dissatisfaction. For example, Rooduijn et al. (2016) show that populist radical right-wing parties not only respond to existing political dissatisfaction, but partly fuel this dissatisfaction: people become even more dissatisfied with politics after they vote for populist radical right-wing parties.
- ³ According to the Council of State, the assumption here is that people who are dissatisfied with their regional representation will make use of the option to cast preferential votes, something that has yet to be proven in practice (RVS 2022).

Literatuur

- Adler, P.S. en S.W. Kwon (2009). Social capital: The good, the bad, and the ugly. In: E. Lesser (red.), *Knowledge and social capital: Foundations and applications* (p. 89-115). Londen: Routledge.
- Andeweg R.B. (2014). *Studying political legitimacy; A critical reappraisal*. Amsterdam: KNAW Conference on New Directions in Legitimacy Research.
- Andriessen, I., J. Hoegen Dijkhof, A. van der Torre, E. van den Berg, I. Pulles, J. Iedema en M. de Voogd-Hamelink (2020). *Ervaren discriminatie II*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Barber, B. (2003). *Jihad vs. McWorld. Terrorism's Challenge to Democracy*. Londen: Corgi Books.
- Bauman, Z. (2007). *Liquid Times. Living in an Age of Uncertainty*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. (2006). *Living in the world risk society*. In: *Economy and Society*, jg. 35, nr. 3, p. 329-345.
- Berg, C. van den en A. Kok (2021). *Regionaal Maatschappelijk Onbehagen: naar een rechtsstatelijk antwoord op perifeer ressentiment*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen en Campus Fryslân.
- Bisgaard, M., P.T. Dinesen en K.M. Sønderskov (2016). Reconsidering the Neighborhood Effect: Does Exposure to Residential Unemployment Influence Voters' Perceptions of the National Economy? In: *The Journal of Politics*, jg. 78, nr. 3, p. 719-732.
- Bles, A. van der (2017). *Societal discontent: Deciphering the Zeitgeist* (proefschrift). Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Blijie, B. en M. Stuart-Fox (2018). Krimp valt nu nog mee. In: *Ruimte en wonen, Themanummer WoON 2018*, p. 64-74.
- Blijleven, W. en S. Kooiker (2022). *Overheidsvisies op verantwoordelijkheid 2012-2021: van 'loslaten' naar regeren met akkoorden*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bock, B. (2016). Rural Marginalisation and the Role of Social Innovation: A Turn Towards Nexogenous Development and Rural Reconnection. In: *Sociologia Ruralis*, jg. 56, nr. 4, p. 552-573.
- Bock, B. (2022). Krimp met de K van Kansen. In: *Bouwfonds Gebiedsontwikkeling*, 6 januari 2022. Geraadpleegd via www.bpd.nl/actueel/nieuws/krimp-met-de-k-van-kansen.
- Bolet, D. (2021). Drinking Alone: Local socio-cultural degradation and radical right support – The case of British pub closures. In: *Comparative Political Studies*, jg. 54, nr. 9, p. 1-40.
- Bourdieu, P. (1984). *La distinction: A social critique of the judgement of taste*. Londen: Routledge.
- Bovens, M.A.P. (2015). Opleiding als nieuwe sociale scheidslijn. In: *Sociologos. Tijdschrift voor Sociologie*, jg. 36, nr. 3, p. 264-275.
- Bovens, M., P. Dekker en W. Tiemeijer (red.) (2014). *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau en Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Bowler, S., en T. Donovan (2019). Perceptions of referendums and democracy: The referendum disappointment gap. In: *Politics and Governance*, jg. 7, nr. p. 227-241.
- Broek, A. van den, C. van Campen, J.D. Haan, A. Roeters, M. Turkenburg en L. Vermeij (red.) (2016). *De toekomst tegemoet*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Brug, W. van der en J. van Spanje (2009). Immigration, Europe and the 'new' cultural dimension. *European Journal of Political Research*, jg. 48, nr. 3, p. 309-334.
- CBS (2022). Regionale monitor brede welvaart. Geraadpleegd 17 april 2023 via www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/regionale-monitor-brede-welvaart-2022.
- Cramer, K.J. (2016). *The Politics of Resentment: Rural consciousness in Wisconsin and the rise of Scott Walker*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Daenekindt, S., J. van der Waal en W. de Koster (2018). Social mobility and political distrust: cults of gratitude and resentment? In: *Acta Politica*, jg. 53, nr. 2, p. 269-282.
- Dean, D.G. (1961). Alienation: Its meaning and Measurement. In: *American Sociological Review*, jg. 26, nr. 5, p. 753-758.
- Dekker, P. (2016). Niet zo somber: weg uit het maatschappelijk onbehagen. In: *Christen Democratische Verkenningen*, jg. 2016, nr. 4, p. 56-63.
- Dekker, P. (2017). Maatschappelijk onbehagen en burgerlijke boosheid. In: *Bestuurskunde*, jg. 26, nr. 4, p. 7-17.

- Dekker, P. (2021). *Nederlandse Sociologische Vereniging (NSV) Actualiteitencollege*, 25 november 2021.
- Dekker, P. en J. den Ridder (2011). Slotbeschouwing. In: P. Dekker en J. den Ridder (red.), *Stemming Onbestemd. Tweede verdiepingstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven* (p. 173-185). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P., L. van Noije en J. den Ridder (2013). Overvloed aan onbehagen. Ontwikkelingen, concentraties, tegenbeelden en emoties van het maatschappelijke onbehagen in Nederland. In: RMO (2013). *Het onbehagen voorbij. Een wenkend perspectief op onvrede en onmacht* (p. 61-171). Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Dekker, P., J. den Ridder en P. van Houwelingen (2017). *Burgerperspectieven 2017*|1. *Kwartaalbericht van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P., J. den Ridder, P. van Houwelingen en P. van Echtelt (2018). *Burgerperspectieven 2018*|4. *Kwartaalbericht van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P., J. den Ridder, P. van Houwelingen en E. Miltenburg (2020). *Burgerperspectieven 2020*|2. *Kwartaalbericht van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dijkstra, L., H. Poelman en A. Rodríguez-Pose (2019) The geography of EU discontent. In: *Regional Studies*, jg. 54, nr. 6, p. 737-753.
- Durkheim, E. (1951 [1878]). *Suicide. A study in Sociology*. Londen: Routledge & Kegan Paul.
- Ehrenreich, B. (1998). *Fear of Falling. The inner life of the middle class*. New York: Harper Perennial.
- Eide, E.R. en M.H. Showalter (2011). Estimating the relation between health and education: What do we know and what do we need to know? In: *Economics of Education Review*, jg. 30, nr. 5, p. 778-791.
- Elchardus, M. (2004). Sociologie in de onbehaaglijke samenleving. In: *Tijdschrift Sociologie*, jg. 51, nr. 3-4, p. 507-515.
- Elchardus, M. (2008). Politiek van betekenis kan het onbehagen keren. In: *Socialisme & Democratie*, jg. 65, nr. 10, p. 12-22.
- Elchardus, M. (2015). *Voorbij het narratief van neergang*. Leuven: LannooCampus.
- Elchardus, M. en B. Spruyt (2016). Populism, persistent republicanism and declinism: An empirical analysis of populism as a thin ideology. In: *Government and Opposition*, jg. 51, nr. 1, p. 111-133.
- Elchardus, M., W. Smits en B. Spruyt (2009). Een typologie van maatschappelijke betrokkenheid. Vormen van maatschappelijke betrokkenheid en hun gevolgen. In: P.J. Pickery (red.), *Vlaanderen gepeild!* (p. 110-142). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Gemeenschap.
- Elchardus, M., S. Herbots en B. Spruyt (2013). Keeping on track and growing apart: An empirical analysis of the role of education and media in attitude formation. In: *Poetics*, jg. 41, nr. 5, p. 524-544.
- Engbersen, G., E. Snel en M. Kremer (2017). *De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Furedi, F. (2002). *Culture of Fear. Risk-taking and the Morality of Low Expectation* (tweede editie; eerste editie 1997). Londen: Continuum.
- Geppert, C. en S. Muns (2023). *Verhoging van minimumloon en bijstand als wondermiddel voor welvaart en welbevinden van de lage inkomensgroep? Een ex-ante analyse van de gevolgen van de beleidswijziging in 2023/24 voor inkomen, gezondheid en welzijn*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gidron, N. en P.A. Hall (2017). The politics of social status: Economic and cultural roots of the populist right. In: *The British Journal of Sociology*, jg. 68, 557-584.
- Gool, M. van, M. Versantvoort, L. van Noije, D. Verbeek-Oudijk, A. van den Broek en C. van Campen (2022). *Reflectie op het coalitieakkoord 2021-2025 vanuit het burgerperspectief*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gootjes, F., T. Kuppens, T. Postmes en E. Gordijn (2021). Disentangling societal discontent and intergroup threat: explaining actions towards refugees and towards the state. In: *International Review of Social Psychology*, jg. 34, nr. 1, p. 1-14.
- Hay, C. (2007). *Why We Hate Politics*. Cambridge: Polity Press.
- Hardus, S. en R. Schellingerhout (2022). *Verankering van brede welvaart in de begrotingssystematiek*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hochstenbach, C. en R. Arundel (2019). Spatial housing market polarisation: National and urban dynamics of diverging house values. In: *Transactions of the Institute of British Geographers*, jg. 45, nr. 2, p. 464-482 (doi.org/10.1111/tran.12346).
- Hoff, S., C. Vrooman, J. Iedema, J. Boelhouwer en J. Kullberg (2021). *Verschil in Nederland 2014-2020*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Hooghe, M., R. Dassonneville en S. Marien (2015). The Impact of Education on the Development of Political Trust: Results from a Five-Year Panel Study among Late Adolescents and Young Adults in Belgium. In: *Political Studies*, jg. 63, nr. 1, p. 123-141.
- Houwelingen, P. van en P. Dekker (2018). Maatschappelijke en politieke participatie. In: *De sociale staat van Nederland 2018*. Geraadpleegd 11 april 2023 via digitaal.scp.nl/ssn2018/maatschappelijke-en-politieke-participatie.
- Huijsmans, T. (2020). De kloof is dieper binnen de stad dan tussen stad en platteland. In: *Sociale Vraagstukken*, 4 december 2020. Geraadpleegd via www.socialevraagstukken.nl/de-kloof-is-dieper-binnen-de-stad-dan-tussen-stad-en-platteland.
- Huijsmans, T. (2023). Place resentment in 'the places that don't matter': explaining the geographic divide in populist and anti-immigration attitudes. In: *Acta Politica*, jg. 58, nr. 2, p. 285-305.
- Huijsmans, T., E. Hartevelde, W. van der Brug en B. Lancee (2021). Are cities ever more cosmopolitan? Studying trends in urban-rural divergence of cultural attitudes. In: *Political Geography*, jg. 86, art. 102353.
- Iperen, R. van (2022). *Eigen welzijn eerst. Hoe de middenklasse haar liberale waarden verloor*. Amsterdam: Thomas Rap.
- Jong, A. de en S. Kooiker (2018). *Regionale ontwikkelingen in het aantal potentiële helpers van oudere ouderen tussen 1975-2040*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Judt, T. (2010). *Ill Fares the Land. A Treatise On Our Present Discontents*. Londen: Penguin Books.
- Kam, C.D. en C.L. Palmer (2008). Reconsidering the effects of education on political participation. In: *The Journal of Politics*, jg. 70, nr. 3, p. 612-631.
- Kenny, M. en D. Luca (2021). The urban-rural polarisation of political disenchantment: an investigation of social and political attitudes in 30 European countries. In: *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, jg. 14, nr. 3, p. 565-582.
- Kluzenaar, Y. de en P. Flore (2021). *Klimaataanpak: Toekomstbepalende keuzes voor onze samenleving*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kluzenaar, Y. de en A. van der Torre (2023). Verduurzaming vanuit burgerperspectief. In: D. Verbeek-Oudijk, S. Hardus, A. van den Broek en M. Reijnders (red.), *Sociale en Culturele Ontwikkelingen. Stand van Nederland 2023*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Koenis, J. (2012). *De Democratisering van het Ressentiment; Emancipatie en Onbehagen in de Nederlandse Politiek*. Maastricht: Maastricht University (doi.org/10.26481/spe.20120216jk).
- Koning, F. de, J. den Ridder, W. Blijleven en S. Peters (2023). *SCP-reflectie op het organiseren van burgerfora: Vier aandachtspunten vanuit het burgerperspectief* (kennisnotitie). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kremer, M., M. Bovens, E. Schrijvers en R. Went (red.) (2014). *Hoe ongelijk is Nederland? Een verkenning van de ontwikkeling en gevolgen van economische ongelijkheid*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Kriesi, H., E. Grande, R. Lachat, M. Dolezal, S. Bornschieer en T. Frey (2008). *West European politics in the age of globalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kurer, T. en B. Palier (2019). Shrinking and shouting: the political revolt of the declining middle in times of employment polarization. In: *Research & Politics*, jg. 6, nr. 1.
- Lange, S. de, W. van der Brug en E. Hartevelde (2023). Regional resentment in the Netherlands: A rural or peripheral phenomenon? In: *Regional Studies*, jg. 57, nr. 3, p. 403-415 (doi.org/10.1080/00343404.2022.2084527).
- Lareau, A. (2015). Cultural knowledge and social inequality. In: *American Sociological Review*, jg. 80, nr. 1, p. 1-27.
- Legge, S., E. Davidov en P. Schmidt (2008). Social Structural effects on the level and Development of the Individual Experience of Anomie in the German Population. In: *International Journal of Conflict and Violence*, jg. 2, nr. 2, p. 248-267.
- Lind, M. (2020). *The new class war: Saving democracy from the managerial elite*. New York: Portfolio/Penguin.
- Markskrie, G., L. Hooghe, M. Nelson en E. Edwards (2006). Party competition and European integration in the East and West: Different structure, same causality. In: *Comparative Political Studies*, jg. 39, nr. 2, p. 155-175.
- Maslowski, R. (2019). *Grenzen aan een leven lang leren*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Maxwell, R. (2019). Cosmopolitan immigration attitudes in large European cities: Contextual or compositional effects? In: *American Political Science Review*, jg. 113, nr. 2, p. 456-474.
- Meer, T. van der (2010). In what we trust? A multi-level study into trust in parliament as an evaluation of state characteristics. In: *International Review of Administrative Sciences*, jg. 76, nr. 3, p. 517-536.

- Mellink, B., J. Turpijn en P. van Dam (2014). *Onbehegen in de polder: Nederland in conflict sinds 1795*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Merton, R.K. (1938). Social Structure and Anomie. In: *American Sociological Review*, jg. 3, nr. 5, p. 672-682.
- Michels, A. (2009). Ideological positions and the referendum in the Netherlands. In: M. Setälä en T. Schiller (red.), *Referendums and representative democracy. Responsiveness, accountability and deliberation* (p. 56-74). Londen: Routledge.
- Miltenburg, E., J. den Ridder, F. Wagemans en J. Schaper (2021). *Burgerperspectieven 2021 | 1. Kwartaalbericht van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Miltenburg, E., B. Geurkink, S. Tunderman, D. Beekers en J. den Ridder (2022). *Burgerperspectieven 2022|2*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Mitsch, F., N. Lee en E.R. Morrow (2021). Faith no more? The divergence of political trust between urban and rural Europe. In: *Political geography*, jg. 89, art. 102426.
- Molema, M. (2022). *Dialectiek van ons regionale ontwikkelingsstreven*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen (doi.org/10.21827/632b449cdo1c5).
- Munis, B.K. (2020). Us over here versus them over there... Literally: measuring place resentment in American politics. In: *Political Behavior*, jg. 44, p. 1057-1078 (doi.org/10.1007/s11109-020-09641-2).
- NCTV (2022). *Maatschappelijke onrust*. Geraadpleegd 4 januari 2023 via www.nctv.nl/onderwerpen/maatschappelijke-onrust.
- Nelsen, M. en C. Petsko (2021). Race and White Rural Consciousness. In: *Perspectives on Politics*, jg. 19, nr. 4, p. 1205-1218 (doi.org/10.1017/S1537592721001948).
- Neundorf, A., R.G. Niemi en K. Smets (2016). The compensation effect of civic education on political engagement: How civics classes make up for missing parental socialization. In: *Political Behavior*, jg. 38, nr. 4, p. 921-949.
- Noije, L. van (2019). *Overheidslegitimiteit in SCP-onderzoek. Een conceptuele verkenning* (working paper). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Noije, L. van, J. den Ridder en B. Geurkink (2023). Democratie en vertrouwen. In: D. Verbeek-Oudijk, S. Hardus, A. van den Broek en M. Reijnders (red.), *Sociale en Culturele Ontwikkelingen. Stand van Nederland 2023*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Noordzij, K., W. de Koster en J. van der Waal (2021). "They don't know what it's like to be at the bottom": Exploring the role of perceived cultural distance in less-educated citizens' discontent with politicians. In: *The British Journal of Sociology*, jg. 72, nr. 3, p. 566-579.
- Parlementaire enquête aardgaswinning Groningen (2023). *Groningers boven gas*. Den Haag: Tweede Kamer der Staten-Generaal. Geraadpleegd via www.tweedekamer.nl/Groningen/rapport.
- Remie, M. (2021). *Waarom er geen geld uit het Volkshuisvestingsfonds naar Zeeland, Oost-Groningen en Midden-Limburg gaat*. In: *NRC*, 24 augustus 2021. Geraadpleegd 13 februari 2023 via www.nrc.nl/nieuws/2021/08/24-onenigheid-over-het-volkshuisvestingsfonds-kabinet-kijkt-met-randstelijke-bril-a4055924?t=1676279914.
- Remkes, J. (2022). *Wat wel kan. Uit de impasse en een aanzet voor perspectief*. Den Haag: Rijksoverheid. Geraadpleegd via www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2022/10/05/wat-wel-kan.
- Remkes, J.W., C.C. van Baalen, E.E. Janse de Jonge, J. Kohnstamm, R.A. Koole, E.F. Lagerwerf-Vergunst, T.W.G. van der Meer en A.C. Quik-Schuijt (2018). *Lage drempels, hoge dijken: Democratie en rechtsstaat in balans*. Eindrapport van de staatscommissie parlementair stelsel. Amsterdam: Boom.
- Ridder, J. den (2020). Publieke opinie. In: *De sociale staat van Nederland 2020*. Geraadpleegd 15 februari 2022 via digitaal.scp.nl/ssn2020/publieke-opinie.
- Ridder, J. den en P. Dekker (2012). De publieke opinie over eigen verantwoordelijkheid, in: V. Veldheer, J.-J. Jonker, L. van Noije en C. Vrooman (red.), *Een beroep op de burger. Minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid?* (p. 277-302). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den, E. Miltenburg en W. Huijnk (2019). *Burgerperspectieven 2019|4. Kwartaalbericht van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den., T. Fiselier en C. van Ham (2021a). *Draagvlak voor het burgerforum. Een verkenning van de Nederlandse publieke opinie* (REDRESS). Den Haag en Nijmegen: Sociaal Cultureel Planbureau en Radboud Universiteit Nijmegen.
- Ridder, J. den, L. Vermeij, S. Kunst, R. Maslowski en L. van 't Hul (2021b). *Burgerperspectieven 2021|4. Kwartaalbericht van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Ridder, J. den, E. Miltenburg, S. Kunst, L. van 't Hul en A. van den Broek (2022). *Burgerperspectieven. Bericht 1* 2022. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Rijksoverheid (2021). *Wetsvoorstel Met één stem meer keus voor advies naar Raad van State* (nieuwsbericht). Geraadpleegd 13 februari 2023 via www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2021/03/05/wetsvoorstel-met-een-stem-meer-keus-voor-advies-naar-raad-van-state.
- Rli/RVS/ROB (2023). *Elke regio telt! Een nieuwe aanpak van verschillen tussen regio's*. Den Haag: Raad voor leefomgeving en infrastructuur, Raad voor Volksgezondheid en Samenleving en Raad voor het Openbaar Bestuur.
- RMO (2011). *Nieuwe ronde, nieuwe kansen Sociale stijging en daling in perspectief*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- RMO (2013). *Het onbehagen voorbij. Een wenkend perspectief op onvrede en onmacht*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Rodríguez-Pose, A. (2018). The revenge of the places that don't matter (and what to do about it). In: *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, jg. 11, nr. 1: p. 189-209.
- Rooduijn, M., W. van der Brug en S.L. de Lange (2016). Expressing or fuelling discontent? The relationship between populist voting and political discontent. In: *Electoral Studies*, jg. 43, p. 32-40.
- RvS (2022). *Wetsvoorstel Met één stem meer keus* (advies). Geraadpleegd 13 februari 2023 via www.raadvanstate.nl/@124793/wo4-21-0073.
- Salomo, K. (2019). The residential context as source of deprivation: Impacts on the local political culture. evidence from the East German state Thuringia. In: *Political Geography*, jg. 69, nr. september, p. 103-117.
- Samuelson, R. (1995). *The Good Life and Its Discontents. The American Dream in the Age of Entitlement 1945-1995*. New York: Time Books.
- Schakel, W. (2021). *Opinie: Betrouwbaarheid, niet vertrouwen, is het codewoord voor het nieuwe kabinet*. In: *de Volkskrant*, 1 februari 2022. Geraadpleegd 22 februari 2022 via www.volkskrant.nl/columns-opinie/opinie-betrouwbaarheid-niet-vertrouwen-is-het-codewoord-voor-het-nieuwe-kabinet~bc1c4221.
- Schmeets, H. en J. van Exel (2020). *Vertrouwen, maatschappelijk onbehagen en pessimisme*. In: *Statistische Trends*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek. Geraadpleegd via www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2020/vertrouwen-maatschappelijk-onbehagen-en-pessimisme.
- Schnabel, P. (2011). Van traditioneel progressief naar modern conservatief. In: P. Dekker en J. den Ridder (red.), *Stemming onbestemd. Tweede verdiepingstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven* (p. 17-25). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP (2021). *Koersen op de samenleving Maatschappelijke opgaven en kansrijke oplossingen door de bril van burgers bezien*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Seeman, M. (1983). Alienation Motif's in Contemporary Theorizing: The Hidden Continuity of the Classic Themes. In: *Social Psychological Quarterly*, jg. 46, nr. 3, p. 171-184.
- Spruyt, B., F. van Droogenbroeck en J. van Noord (2018). Conflict thinking: Exploring the social basis of perceiving the world through the lens of social conflict. In: *Social Science Research*, jg. 74, nr. augustus, p. 16-29.
- Srole, L. (1956). Social integration and certain corollaries: An exploratory study. In: *American Sociological Review*, jg. 21, nr. 6, p. 709-716.
- Steenvoorden, E.H. (2015). A general discontent disentangled: A conceptual and empirical framework for societal unease. In: *Social Indicators Research*, jg. 124, nr. 1, p. 85-110.
- Steenvoorden, E.H. (2016.) *Social pessimism. A study of its conceptualization, causes, correlates and consequences*. Den Haag en Amsterdam: Sociaal en Cultureel Planbureau en Universiteit van Amsterdam.
- Steenvoorden, E. (2018). *Maatschappelijk onbehagen: bron van boosheid?* In: S.L. de Lange en J. Zuure (red.), *#WOEST: de kracht van verontwaardiging* (p. 55-71). Amsterdam en Den Haag: Amsterdam University Press en Raad voor het Openbaar Bestuur.
- Steenvoorden, E. en E. Harteveld (2018). The appeal of nostalgia: The influence of societal pessimism on support for populist radical right parties. In: *West European Politics*, jg. 41, nr. 1, p. 28-52.
- Stein, J., M. Buck en H. Bjørnå (2019). The centre-periphery dimension and trust in politicians: the case of Norway. In: *Territory, Politics, Governance*, jg. 9, nr. 1, p. 37-55.
- Stekelenburg, J. van (2018). *Protest voorspellen is zo eenvoudig nog niet*. In: S.L. de Lange en J. Zuure (red.), *#WOEST: de kracht van verontwaardiging* (p. 88-103). Amsterdam en Den Haag: Amsterdam University Press en Raad voor het Openbaar Bestuur.

- Steur, B., E. van Doorne en T. Zandstra (2017a). *Maatschappelijk onbehagen en het openbaar bestuur*. Strategische verkenning 1. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken.
- Steur, B., E. van Doorne en T. Zandstra (2017b). *Maatschappelijk onbehagen. De implicaties voor het openbaar bestuur*. Geraadpleegd via platformoverheid.nl/artikel/onbehagen-in-het-openbaar-bestuur.
- Tiemeijer, W. en A.-G. Keizer (2023). *Onzekerheid, maatschappelijk onbehagen en persoonlijke controle. Een conceptuele en empirische analyse*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Velde, M. Van de en L. Pauwels (2010). Institutional distrust in Flanders. What is the role of social capital and dimensions of discontent? In: M. Cools, B. De Ruyver, M. Easton, L. Pauwels, P. Ponsaers, G. Vande Walle, T. Vander Beken, F. Vander Laenen, G. Vermeulen en G. Vynckier (red.), *Safety, Societal Problems and Citizen's Perceptions. New Empirical Data, Theories and Analyses* (p. 109-134). Antwerpen: Maklu (Governance of Security Research Paper Series III).
- Vermeij, L. en P. Schyns (2019). Nederland vanuit de regio. In: S. Beugelsdijk, J. de Hart, P. van Houwelingen en M. Versantvoort (red.), *Denkend aan Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2019* (hoofdstuk 16). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vermeij, L. en W. Hamelink (2021). *Lang niet toegankelijk. Ervaringen van Nederlanders met een lichamelijke beperking als spiegel van de samenleving*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Voogd, J. de en R. Cuperus (2021). *Atlas van Afgehaakt Nederland. Over buitenstaanders en gevestigden*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Vrooman, C. (2016). *Meedoen in onzekerheid: verwachtingen over participatie en protectie* (oratie). Utrecht: Universiteit Utrecht. Geraadpleegd via dSPACE.library.uu.nl/handle/1874/396316.
- Vrooman, C., M. Gijsberts en J. Boelhouwer (red.) (2014). *Vershil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vrooman, C., J. Boelhouwer, J. Iedema en A. van der Torre (2023). *Eigentijdse ongelijkheid. De postindustriële klassenstructuur op basis van vier typen kapitaal. Vershil in Nederland 2023*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vulpen, B. van, D. Bressers, E. Cartens, E. van Schaik en M. Schulz (2016). *Over de grenzen van onbehagen: Mediaverkenning van het thema 'maatschappelijk onbehagen' in België (Vlaanderen), Denemarken, Duitsland, Frankrijk, de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk in de periode 2010-2016*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Waal, J. van der, W. de Koster en J. van Noord (2017). Opleidingsverschillen in maatschappelijk onbehagen en wantrouwen in de politiek in Nederland, 1970-2012. In: G. Engbersen, E. Snel en M. Kremer (red.), *De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden* (p. 199-231). Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Werfhorst, H. van de (red.) (2015). *Een kloof van alle tijden: verschillen tussen lager en hoger opgeleiden in werk, cultuur en politiek*. Amsterdam University Press.
- Werfhorst, H.G. van de en G. Kraaykamp (2000). Culturele, economische, communicatieve en technische hulpbronnen van onderwijsrichtingen: De WK-indeling. In: *Mens en Maatschappij*, jg. 75, nr. 1, p. 62-74.

Dit is een uitgave van:

Sociaal en Cultureel Planbureau
Postbus 16164
2500 BD Den Haag
www.scp.nl
info@scp.nl

50 jaar spiegel
van de
samenleving

